Jkvr. Dr J. M. van Winter

RIDDERSCHAP

ideaal en werkelijkheid

ridderschap

Fibulareeks 11

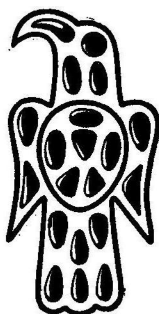
onder hoofdredactie van H. Dijkstra

De Fibulareeks staat onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis.
Namens de N.J.B.G. traden voor dit deel als redactieleden op:
F. C. J. Ketelaar, W. F. G. Meurs en A. G. van der Steur.
Wetenschappelijk adviseur:
Mevrouw Prof. Dr A. N. Zadoks-Josephus Jitta.

Jkvr. Dr J. M. van Winter

RIDDERSCHAP

ideaal en werkelijkheid

C. A. J. van Dishoeck - Bussum - 1965

Printed in the Netherlands.

Illustraties: Pieter Pouwels.

Op het omslag: Tweegevecht. Miniatuur uit het Manessische Liederhandschrift, begin 14e eeuw, Zwitsers; Universitäts-Bibliothek Codex Pal. Germ. 848 fol. 192v, Heidelberg.

Over wie hebben we het eigenlijk?

Het beeld dat velen van ons zich van de middeleeuwen hebben gevormd, is bepaald door de jongensboeken die we in onze jeugd lazen: boeken over ridders die kastelen bewoonden waarin ze af en toe belegerd werden door hun vijanden; die onverschrokken streden in toernooien en veldslagen, gezeten op een paard en gehuld in een zwaar harnas; en die soms plotseling in een algemeen religieus enthousiasme ten kruistocht togen naar het Heilige Land. Die ridders waren allemaal grote heren die van adel waren en die een onbeperkte heerschappij uitoefenden over de arme lijfeigenen op hun landerijen. Hoelang die situatie moet hebben geduurd, weten we meestal niet zo precies, maar we nemen gewoonlijk grif aan dat het toch zeker wel een eeuw of zeven zal zijn geweest: minstens van 800 tot 1500, van Karel de Grote tot Karel V. Ontwikkeling zat er vast en zeker niet in, want de middeleeuwen waren voor ons gevoel niet alleen, afhankelijk van onze eigen smaak, romantisch óf achterlijk, maar vooral statisch.
Maar was die periode werkelijk wel zo statisch als wij nu achteraf denken, en klopt dat globale beeld van die ridders op hun kastelen wel met de werkelijkheid? Ja, kan men eigenlijk wel van *de* ridderschap in de middeleeuwen spreken, en zo ja, wat moeten we daar dan onder verstaan?
In dit verband is het een ongelukkige omstandigheid, dat dit boekje juist geschreven moet worden op een moment waarop de wetenschappelijke geschiedvorsers beginnen te beseffen dat ook hun beeld van de ridderschap herzien moet worden, zonder dat ze nog weten waar dat op uit zal lopen. Dus niet alleen het jongensboekenbeeld van de belangstellende leek deugt niet, maar ook het beeld uit de wetenschappelijke handboeken is niet meer houdbaar. In zorgvuldige detailstudies beginnen enige medievisten tot conclusies te komen die afwijken van wat tot nu toe was aangenomen. Maar omdat zo'n detailstudie zich moet beperken tot een klein onderdeel van de stof, valt er aan een nieuwe synthese nog nauwelijks te denken.
Wanneer we in de hier volgende bladzijden toch zullen trachten een soort van synthese te vinden, moet de lezer wel be-

seffen dat deze alleen maar voorlopig en subjectief kan zijn en niet uit de handboeken gehaald. Ik heb zelf een detailstudie gewijd aan een klein onderdeel van het uitgestrekte terrein, namelijk aan de ridderschap in het middeleeuwse Gelre, dat het tegenwoordige Gelderland en Noord-Limburg omvatte. Daarbij kwamen zoveel gegevens aan het licht die niet klopten met het algemeen aanvaarde handboekenbeeld, dat ik ook voor andere gebieden daaraan ben gaan twijfelen. Maar die andere gebieden zijn nog niet nauwkeurig onderzocht, zodat het nog niet is te voorspellen of de Gelderse gegevens algemenere geldigheid zullen blijken te bezitten. En als die grotere geldigheid nu eens wel voor het Duitse Rijk zou bestaan, waartoe Gelre in de middeleeuwen behoorde, dan is daarmee nog helemaal niet gezegd dat de toestand in Frankrijk net zo is geweest, om van Engeland en Italië en Spanje nog maar te zwijgen. Het is dan ook onmogelijk om in dit stadium van het wetenschappelijk onderzoek een beschrijving te geven van *de* ridderschap in de middeleeuwen.
Dat er met name grote verschillen moeten hebben bestaan tussen het Duitse Rijk en Frankrijk, daarover zijn de geleerden het wel eens. Al in 1928 schreef de Franse historicus Marc Bloch een artikel over Un problème d'histoire comparée: La ministérialité en France et en Allemagne,[1] waarin hij uiteenzette dat de verhouding tussen adel en ridderschap in Frankrijk een andere is geweest dan in het Duitse Rijk. Hij heeft zijn theorie nog nader uitgewerkt in een handboek dat een standaardwerk is geworden: La société féodale, les classes et le gouvernement des hommes (Paris 1949). De daarin verdedigde opvattingen werden door de Frans sprekende historici tot voor kort vrijwel algemeen aanvaard, maar daartegen begint zich nu langzaam de kritiek te verheffen.
De mening van Marc Bloch komt heel in het kort ongeveer hierop neer: er is in West-Europa sinds de Karolingische tijd een elite geweest van te paard strijdende mannen, die wel een ridderschap vormden, maar nog geen adelstand. Wanneer zij toch soms nobiles of edelen werden genoemd, dan duidde dit niet op hun afkomst, maar op hun voorname levenswijze, waarvan het vechten te paard het belangrijkste kenmerk was. Er bestond dus eeuwen lang helemaal geen erfelijke adelstand waartoe men door geboorte behoorde, maar alleen een ridderschap, die zich door een bepaalde manier van leven en vechten onderscheidde. Oorspronkelijk konden nieuwelingen in deze groep worden opgenomen, ook

als ze niet van voorname geboorte waren. Maar in de loop van de twaalfde eeuw ging deze ridderschap zich langzamerhand afsluiten voor zoons uit niet-ridderboortige geslachten, met het gevolg dat alleen diegenen nog ridder konden worden wier vader en voorvaderen dat ook waren geweest. Deze erfelijke elite, die voortaan maatschappelijk gesproken naar onderen toe was gesloten, vormde sinds het midden van de dertiende eeuw de adelstand; althans in Frankrijk. In het Duitse Rijk was de situatie in zoverre verschillend, dat deze ridderlijk levende bovenlaag zich splitste in zes of zeven zogenaamde heerschildrangen van verschillend maatschappelijk aanzien.

Heerschild betekent letterlijk legerschild, maar moet in dit verband niet letterlijk worden opgevat, want het had niets met werkelijke schilden te maken. De heerschildindeling was in het midden van de dertiende eeuw in Duitsland geformuleerd in het rechtsboek dat bekend staat als de Saksenspiegel. Volgens dit systeem was de koning de drager van het eerste en hoogste heerschild. Onder hem kwamen als dragers van het tweede heerschild de bisschoppen en abten, van het derde de hertogen en graven, van het vierde de vrije heren, van het vijfde de schepenbaar vrijen (mensen met een speciaal soort beperkte vrijheid die alleen binnen het Duitse Rijk gold) en de leenmannen van de vrije heren, en van het zesde de leenmannen van die laatsten. Dan volgde een groep aan wiens heerschild werd getwijfeld, maar die ook kon worden beschouwd als de drager van het laagste of zevende heerschild, de ministerialen. Daaronder kwamen de onvrije boeren, die geen heerschild hadden.

Zo was dan volgens Marc Bloch, om weer op zijn theorie terug te komen, in Frankrijk sinds de dertiende eeuw iedere ridder tevens van adel en ook iedere edelman tevens ridder; maar in het Duitse Rijk (waartoe ook het grootste deel van het tegenwoordige Nederland en België behoorde) was weliswaar iedere edelman een ridder, maar niet omgekeerd iedere ridder van adel. De ministerialiteit immers, die boven genoemd werd als de laagste rang van het heerschildsysteem en van de ridderschap, was een dienstmanschap van onvrije geboorte. Om dit te verduidelijken volgt hier nu een kleine uiteenzetting, die niet tot de theorie van Marc Bloch behoort.

Het was in het Duitse Rijk al vrij vroeg gebruik, zeker al in de elfde eeuw, dat een grote heer of een graaf of ook de ko-

ning, en ook geestelijke heren zoals bisschoppen en abten, aan sommige onvrije mannen die op hun domeinen leefden, belangrijke functies opdroegen. Dit konden werkzaamheden zijn bij het beheer van hun domeinen of in hun hofhouding of bij de verdediging van hun burchten. Deze onvrije dienaren werden ministerialen genoemd. Omdat onvrije mannen van lage afkomst hun hele carrière aan hun heer hadden te danken, waren zij hem veel meer toegewijd dan de vrije mannen die alleen door de leenband met hem waren verbonden.
De normale verhouding tussen vrije mensen van verschillend sociaal niveau was immers in de middeleeuwen de leenverhouding, waarbij de zwakkere partij de eed van trouw aflegde aan de sterkere en daarvoor in ruil een stuk land kreeg als leen. Op grond van de eed van trouw moest de leenman (de zwakkere partij) zijn leenheer dienen, maar de leenheer van zijn kant moest zijn leenman of vazal tot die dienst in staat stellen door hem iets in leen te geven dat voldoende opbracht voor zijn levensonderhoud. Oorspronkelijk was dat leen gegeven voor de duur van het leven van de vazal en niet langer; en in het begin stond er een volstrekte dienstvaardigheid gedurende het hele leven tegenover. In die tijd (achtste en negende eeuw) kon een leenheer dus op de trouw van zijn vrije vazallen rekenen, zodat hij geen beroep behoefde te doen op de onvrije bevolking van zijn domeinen voor het vervullen van verantwoordelijke diensten.
Maar al spoedig werd het gewoonte, dat een leen na de dood van de leenman, als het weer terugviel aan de leenheer, opnieuw in leen werd gegeven aan de zoon of andere naaste erfgenaam van de overleden vazal. Toen dat zo enige generaties was voortgegaan, waren de leenmannen zo gewend aan de erfelijkheid van hun lenen, dat ze die beschouwden als iets waarop ze recht hadden zonder tegenprestatie. Ze legden de eed van trouw nog wel steeds af, als ze zelf in een leen opvolgden of als hun leenheer was gestorven en door zijn zoon werd opgevolgd, maar ze beschouwden dit meer als een formaliteit dan als een verplichting tot trouwe dienst. Ze trachtten zich dan ook op allerlei manieren aan de dienst te onttrekken die hun leenheer van hen vroeg, onder andere door deze te beperken tot een klein aantal dagen per jaar en een nauw omschreven soort van dienst. Zo was het in vele streken van Frankrijk gewoonte dat een leenman niet langer dan veertig dagen op eigen kosten in een veldtocht van zijn heer behoefde mee te vechten, en dat hij verder tot financiële

1. Een vazal doet leenhulde aan zijn heer.
Door zijn beide handen tussen die van zijn heer te leggen bewijst de vazal leenhulde (homagium). Verder heeft hij nog drie symbolische handen, waarmee hij wijst op zichzelf en op het leengoed waarvoor hij vazal wordt. De heer ontvangt de leenhulde gezeten temidden van zijn raad van vazallen.
Naar een miniatuur uit een Duits handschrift van de Saksenspiegel, begin 14e eeuw, Universitätsbibliothek Heidelberg.

steun alleen maar was verplicht in vier gevallen: losprijs als de heer gevangen was, huwelijk van diens oudste dochter, ridderwijding van diens oudste zoon, en kruistocht naar het Heilige Land. De dienst die een vazal daarnaast nog was verschuldigd, was raadgeven in bestuurszaken en zitting nemen in een vazallenrechtbank, waar geschillen over leenzaken werden berecht. Maar dat was in de praktijk niet zozeer een plicht als wel een voorrecht, want daardoor kon hij zijn invloed laten gelden in de zaken van zijn heer.
Het kwam er bij deze stand van zaken op neer, dat de leenheer, die oorspronkelijk de sterkste partij was geweest, zich helemaal moest schikken naar de wensen van zijn vazallen en naar de beperkte verplichtingen die zij wilden naleven. Daarbij kwam nog, dat een leenman dikwijls lenen van twee verschillende heren aannam, zodat van onbeperkte trouw aan één heer helemaal geen sprake kon zijn. Als twee heren van één leenman met elkaar in oorlog raakten, bleef de vazal maar het liefste neutraal en steunde hen geen van beiden.
Leenmannen hadden dikwijls zelf ook weer leenmannen waarover zij zelf de leenheer waren en waarmee ze dezelfde

moeilijkheden hadden als hun eigen leenheer met hen. Zo kon het dus gebeuren, dat een leenman wel dienst wilde verlenen aan zijn heer, maar dat hij het eenvoudig niet kon omdat zijn eigen leenmannen hem niet volgens hun verplichtingen hielpen. Leenmannen van een leenman waren achterleenmannen van de eerste leenheer, en konden zelf ook weer leenmannen hebben, die achterachterleenmannen waren. Op deze manier ontstond een hele leenpiramide met de koning als opperleenheer aan de top en steeds bredere lagen leenmannen en achterleenmannen naar beneden toe.

Deze piramidale opbouw herinnert ons sterk aan het heerschildsysteem, dat we hierboven al noemden als Duitse complicatie van de ridderschap, naast de heldere en eenvoudige Franse ontwikkeling. Beide systemen kwamen ongetwijfeld voort uit eenzelfde behoefte aan een hiërarchie van boven naar beneden, waarin iedere groep zijn vaste plaats kende. Wat precies de bedoeling van de heerschilden is geweest, is niet makkelijk te definiëren en voor ons doel is dat ook niet nodig. Maar wel is duidelijk dat er een zekere hiërarchie van leenrechtelijke groepen mee werd aangegeven, en dat het ook iets te maken had met de ridderlijke levenswijze van die groepen.

De zevende en laagste heerschildrang kon dus eventueel worden bekleed (op dat punt aarzelt de Saksenspiegel) door de ministerialen ofwel onvrije dienstlieden. We zagen al dat zij omhoog kwamen in dienst aan hun heren, juist omdat ze door hun lage afkomst betrouwbaarder waren dan de vrije leenmannen. Daarom gingen hun heren bij voorkeur aan hen de eervolle en verantwoordelijke functies opdragen, zoals kamerheer of opperstalmeester of lid van het burchtgarnizoen. Ook werden ze gebruikt als bode of als opzichter op een domein. Hoewel hun onvrije afkomst niet werd vergeten, groeiden ze toch in sociaal opzicht ver uit boven de rest van de onvrije domeinbevolking. Dit ging zover, dat zij al spoedig dienstlenen van hun heren ontvingen als dank voor betoonde trouw en om hen in staat te stellen hun dienst nog beter te verrichten. Dienstlenen waren door een bepaalde formaliteit in het leenrecht van gewone lenen te onderscheiden, maar in de praktijk verschilden ze er niet van. Net als de gewone lenen werden zij erfelijk, zodat het niet lang duurde of er ontstonden met de ministerialen dezelfde moeilijkheden als met de gewone leenmannen. Maar dat was pas in de loop van de twaalfde eeuw het geval, nadat de dienstlieden

gedurende meer dan een eeuw inderdaad de betrouwbare dienaren van hun heren waren geweest.
Het aanzien van een dienstman hing af van het aanzien van zijn heer, en was er als het ware de afspiegeling van. Het hoogst in aanzien stonden de dienstlieden van de koning ofwel rijksministerialen, en daaronder kwamen de dienstlieden van bisschoppen, graven en kleinere heren. Grote heren konden grote lenen aan hun dienstlieden geven, en daardoor werden deze in staat gesteld hun heer op voorname wijze, dus te paard en met wapenen, te dienen. De rijksdienstlieden en de ministerialen van de bisschoppen bereikten dit sociale niveau in het algemeen iets eerder dan de dienstlieden van graven en kleinere heren, maar aan het eind van de twaalfde eeuw, dus tegen 1200, hadden heel veel ministerialen kans gezien een leen te verkrijgen en zich als ridders te bewapenen. Natuurlijk brachten niet alle dienstlieden het zover, want ook al had iemand in de elfde eeuw onschatbare diensten aan zijn heer bewezen, dan was het nog niet zeker dat zijn nazaten in de twaalfde eeuw daar nog toe in staat waren. Eén geslacht kon dus terugzakken in de gewone leefwijze van de boeren, maar aan de andere kant konden ook gewone boeren opvallen bij hun heer en zich omhoog werken tot ministerialen. Wel was het zo, dat een geslacht dat eenmaal tot de ministerialiteit behoorde, daartoe ook bleef behoren bij een sociale terugval. De ministerialiteit ontwikkelde zich op deze manier tot een erfelijke geboortestand, maar daarbinnen ontstonden grote verschillen in rijkdom en aanzien: zowel tussen de ministerialen van verschillende heren als tussen die van één heer onderling. Daardoor was het heel normaal dat sommigen van hen zich omstreeks 1200 als ridders konden gedragen en anderen niet.
Deze ontwikkeling van de ministerialiteit gold alleen voor het Duitse Rijk, want in Frankrijk heeft deze vorm van dienstverlening door aanzienlijke onvrijen nooit veel betekenis gehad. Het kan zijn dat de heren aldaar hun verantwoordelijke dienaren van meet af aan kozen uit de kleinere vrije leenmannen, óf dat ze de diensten opdroegen aan onvrije boeren die ze vervolgens vrij lieten, of die zichzelf van horigheid wisten vrij te kopen. In elk geval komt men daar geen onvrije ridderschap tegen zoals in het Duitse Rijk.
Als we ons weer tot de theorie van Marc Bloch wenden, nu we allerlei termen iets beter begrijpen, dan constateren we bij hem de volgende opvatting: van meet af aan was er een

ridderschap, en daaruit ontstond in de dertiende eeuw in Frankrijk de adel maar in het Duitse Rijk een hele piramide van heerschildrangen. Volgens deze visie bestond er dus gedurende lange tijd helemaal geen adelstand, terwijl er wel een ridderschap was. Ridderschap en adel waren in principe verschillende maatschappelijke verschijnselen: de eerste een levenswijze, de laatste een juridische stand. Het proces der historische ontwikkeling leidde er echter toe, dat de groep met de ridderlijke levenswijze zich omstreeks 1250 had afgesloten tot een erfelijke adelstand.

Naast en tegenover de visie van Marc Bloch staat, vooral bij Duitse geleerden, een heel andere opvatting, die er ruwweg als volgt uitziet: ridderschap en adel waren in beginsel identiek, want alleen de edelman kon het zich veroorloven op zo'n dure manier te vechten. Die identiteit bleef in Frankrijk gedurende de hele middeleeuwen bestaan, maar in het Duitse Rijk compliceerden de ministerialen de ontwikkeling. Deze wisten zich in de twaalfde eeuw op te werken tot het sociale niveau van de adel en voegden zich daardoor bij de ridderschap. In de dertiende eeuw hadden zij helemaal dezelfde levenswijze als de adel, zodat ze daarvan niet meer waren te onderscheiden en ook officieel in de adelstand overgingen. Nadat er dus in de twaalfde eeuw een tijd lang twee componenten in de Duitse ridderschap hadden gezeten, een edele en een niet-edele, smolten die twee elementen in de dertiende eeuw samen tot een ridderschap die opnieuw geheel uit edelen bestond. De Duitse geleerden spreken in dit verband graag van de lage adel, ter onderscheiding van de hoge adel die door graven en hertogen werd gevormd.

En nu de kritiek. Tegen deze laatste opvatting is onder andere dit methodische bezwaar in te brengen, dat men tot de conclusie van die samensmelting van adelstand en ministerialiteit in de dertiende eeuw was gekomen zonder ooit de ontwikkeling van de ministerialiteit na het midden van de dertiende eeuw in details te hebben onderzocht. Men ging eenvoudig uit van de overgang in de adelstand, en vroeg zich daarom niet af of er toch niet een onedele component in de ridderschap was blijven steken. Uit het onderzoek dat ik voor Gelre heb gedaan is gebleken, dat er van die samensmelting geen sprake is geweest vóór het midden van de zestiende eeuw, en toen nog maar heel langzaam. Tot het einde van de middeleeuwen bleven adel en ministerialiteit aldaar gescheiden standen, ook al vormden ze wel samen de ridder-

schap. Dat zou dus ook in andere delen van het Duitse Rijk het geval kunnen zijn geweest, want er is geen reden aan te wijzen voor een geheel geïsoleerde ontwikkeling in Gelre. Op de problematiek die hiermee samenhangt betreffende de onderlinge verhouding tussen adel, ministerialiteit en ridderschap, komen we in het derde hoofdstuk nog terug.
Maar deze kritiek betreft alleen de ontwikkeling in het Duitse Rijk, en niet in Frankrijk of elders; en ook richt hij zich niet zozeer tegen Marc Bloch als wel tegen de Duitse opvattingen.
Tegenover Marc Bloch begint men zich de laatste jaren af te vragen, met alle bewondering voor zijn meeslepende visie, of hij de volgorde van ridderschap en adelstand wel juist heeft gesteld en of het niet wat erg laat is om pas in de dertiende eeuw een adelstand te laten ontstaan. Moet men dan alle edelen die vóór de dertiende eeuw in de bronnen voorkomen, en dat zijn er nogal wat, uitleggen als mensen van edele gezindheid of voorname levenswijze in geestelijke zin, zonder te mogen denken aan een erfelijke adelstand? Moét men niet veeleer de rollen omdraaien, door de adel als erfelijke stand als een veel ouder verschijnsel te zien, maar de ridderschap met zijn voorname levenswijze als een jongere ontwikkeling? Als dat waar zou zijn, dan zou niet de adelstand uit de ridderschap zijn ontstaan, maar juist andersom de ridderschap uit de adel.
Maar ook die veronderstelling is niet houdbaar, want tot verbazing van de geleerden komen er de laatste tijd uit detailstudies gegevens te voorschijn die erop wijzen dat in de twaalfde eeuw de adellijke families zich afzijdig hielden van de ridderschap, omdat ze dat vechten te paard maar een onaangenaam karweitje vonden, dat ze graag aan de ministerialen overlieten. Zelf hielden ze zich bezig met het beheren van hun landerijen, tenzij ze noodgedwongen een legertje moesten aanvoeren ter bescherming daarvan. Als zij vochten was het niet omdat dit hun liefste bezigheid en hun dagelijks beroep was, maar uit bittere noodzaak. Vechten was in de twaalfde eeuw het beroep van ministerialen en van huursoldaten, maar niet van de adel.
Ja, als dat waar zou zijn, dan zou geen enkele theorie meer kloppen, en dan moeten we van de grond af aan een nieuw beeld van de ridderschap en van de adel ontwerpen.
Er is niet lang geleden een studie verschenen, waarin een massa materiaal bijeen is gebracht waarmee zo'n nieuw beeld

gevormd zou kunnen worden: Joachim Bumke, Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert (Heidelberg 1964). De schrijver is geen historicus maar taalkundige, en net onderzoek dat hij heeft verricht, is gebaseerd op de Duitse Bijbelvertalingen uit het Latijn en op de ridderromans in verzen uit de elfde tot de dertiende eeuw. Daaruit heeft hij heel zorgvuldig alle vermeldingen verzameld van de woorden 'riter' en 'ritter' en van de samenstellingen daarvan, zoals 'ritterlich' en 'ritterschaft'. Verder heeft hij uitgezocht in welke combinaties het woord 'ritterlich' kan voorkomen, zoals ridderlijke arbeid, ridderlijke dienst, ridderlijke kracht enzovoort. Op die manier wordt de hele wereld van de ridder opgeroepen, op een wijze die veel nauwkeuriger is dan tot nu toe was gedaan.

Historici zijn altijd een beetje bang voor het gebruik van literaire bronnen bij een historisch onderzoek, want de inhoud van een roman of gedicht is toch niet betrouwbaar in de betekenis van echt gebeurd. Daarom beperken geschiedvorsers zich vaak liever tot oorkonden, oude rekeningen, archeologische vondsten en ander materiaal dat exact betrouwbaar is, en dat zeker ook van het grootste belang is voor de wetenschap. Maar de literaire bronnen, waartoe ridderromans en -gedichten moeten worden gerekend, hebben een heel ander soort betrouwbaarheid. Want al vertelden de dichters van de middeleeuwse romans verhalen die zuiver op fantasie berustten, toch legden ze daarin onbewust zoveel van hun eigen opvattingen en omstandigheden, dat hun verhaal een tamelijk betrouwbare spiegel werd van hun eigen tijd. De mens is nu eenmaal een subjectief wezen, dat zijn eigen milieufactoren onvermijdelijk meebrengt bij alles wat het doet en zegt. Daarvan is hij zich meestal niet eens bewust en daarom kan hij die typische en karakteristieke trekjes niet verdoezelen. En dat is maar gelukkig ook, want anders kregen alle tijden en alle verhalen hetzelfde onpersoonlijke gezicht, waardoor ze ons allang niet meer zouden boeien.

Op deze manier brachten de vertellers, die de ridderverhalen een dichterlijke vorm hebben gegeven, hun eigen opvattingen over rangen en standen, deugden en ondeugden, daarin over. Die opvattingen werden waarschijnlijk in grote trekken door hun publiek gedeeld, want anders hadden hun verhalen niet zoveel succes gehad dat ze werden opgeschreven en aan ons zijn overgeleverd.

Die verhalen spelen natuurlijk in een legendarisch ver ver-

leden, bijvoorbeeld in de Germaanse heldentijd, of aan het hof van Karel de Grote (dat was in de twaalfde eeuw ook al weer drie eeuwen geleden), of in Griekenland en Troje, of in de omgeving van de Keltische koning Arthur in Engeland. Maar er treden ridders en helden in op met de eigenschappen van mensen uit de twaalfde en dertiende eeuw. De bloeitijd van de ridderepiek lag tussen 1150 en 1250, en sommige verhalen werden in die periode door verschillende dichters bewerkt in verschillende talen: middeleeuws Frans, Duits en Engels en ook in het Middelnederlands. Daarbij werden soms door de dichters variaties aangebracht op het bekende thema, hetgeen voor ons natuurlijk bijzonder interessant is. En verder kwamen er verschuivingen in het woordgebruik, ten gevolge van een verandering in betekenis of in gevoelswaarde die een woord had ondergaan.

Zo'n woord, waarvan de gevoelswaarde tussen 1150 en 1250 een duidelijke verandering onderging, was het woord 'ridder'. Uit het nauwkeurige onderzoek van Joachim Bumke blijkt onder andere dat de woorden riter en ritter en hun samenstellingen ritterlich en ritterschaft vóór 1060 in de Oudhoogduitse en Middelhoogduitse literatuur helemaal niet voorkwamen. Wanneer men een krijgsman te voet of te paard wilde aanduiden, gebruikte men woorden als herimanno, degan, kempfo, of wigant, maar geen riter. Die woorden dienden in de negende eeuw en later ter vertaling van het Latijnse miles, dat gewoon soldaat betekende zonder de gevoelswaarde van held of kostbaar gewapende ruiter. Als er een ruiter moest worden aangeduid, werd een woord als ritante of reitman gebruikt ter vertaling van het Latijnse eques. Dat waren allemaal nuchtere woorden zonder pathos, en toen het woord riter omstreeks 1060 verscheen als vertaling van miles, had het diezelfde nuchtere betekenis. Daarna duurde het tot ongeveer 1120 voor er weer een riter-vorm voorkwam, namelijk riterschaft, en vervolgens nam het aantal riter-woorden langzaam toe tot omstreeks 1180. Bumke heeft de moeite genomen dat aantal te tellen en komt dan tot achtentwintig vermeldingen tussen 1060 en 1150, en honderdvijftig vermeldingen tussen 1150 en 1180. Intussen heeft zich dan omstreeks 1175 het woord ritter met twee t's bij riter met één t gevoegd, maar zonder verschil van betekenis. Vroeger namen de Duitse taalgeleerden wel aan, dat riter de betekenis van ruiter of krijgsman te paard zou hebben gehad en ritter die van lid van de ridderschap. Maar uit Bumke's onderzoekin-

2. Een koning geeft bevelen aan zijn ridders.
Naar een pentekening in een 13e-eeuws handschrift, Walters Art Gallery, Baltimore.

gen blijkt, dat beide woorden als vertaling werden gebruikt voor miles en dat ze zowel op krijgslieden te paard als op voetvolk konden slaan. Zelfs konden ze worden losgemaakt van de krijgsdienst en de algemenere betekenis krijgen van weerbaar dienaar van een heer, bijvoorbeeld aan zijn hof.
Tot 1180 kunnen er dus in totaal ongeveer honderdtachtig vermeldingen van riters en ritters worden aangewezen, maar dan zet er een kwantitatieve verandering in; want van 1180 tot 1250 telt Bumke in de Duitse ridderromans meer dan zesduizend ridderwoorden. Dat is niet in de eerste plaats daaruit te verklaren, dat er na 1180 meer ridderromans gedicht zijn dan daarvoor, maar vooral uit de duidelijk toenemende voorliefde van de dichters voor dit woord. Bumke heeft niet alleen aantallen woorden geteld, maar ook de relatieve frekwentie daarvan; dus het aantal malen dat de term ritter of riter in de verschillende romans voorkomt, vergeleken met de totale lengte van die romans. Dan blijkt dat er weliswaar verschillen in smaak tussen de dichters hebben bestaan en dat juist de ergste rijmelaars zich het meest van het woord ritter hebben bediend (ritter is sinds 1200 bepaald favoriet tegenover riter), maar dat er in het geheel een duidelijk stijgende lijn van relatieve frekwentie valt te zien tot 1250. Dan is de

bloeitijd van het ridderepos voorbij, en verder in de tijd heeft Bumke zijn onderzoek ook niet voortgezet.
De opvallende carrière die het woord 'ritter' tussen 1180 en 1250 maakte, moet wel worden verklaard uit een verandering van gevoelswaarde ten gevolge van een totaal nieuwe maatschappelijke waardering van de ridderschap. Een woord dat eerst alleen nuchterweg soldaat betekende, ging de gevoelswaarde aannemen van al wat dapper, edelmoedig, voornaam en hoofs was, en werd voortaan gebruikt om er koningen en edelen mee aan te duiden.
Want dat is een andere merkwaardige uitkomst van Bumke's studie, dat de ridders in de twaalfde-eeuwse teksten slechts bij uitzondering edelen en grote heren waren, maar gewoonlijk dienaren en ministerialen. Ridders waren overal te vinden in het gevolg van een vorst of een edelman, maar een vorst werd zelf maar zelden ridder genoemd, en dan nog alleen zolang hij als onbekende aan een vreemd hof vertoefde of als hij zich daadwerkelijk in dienst van een grotere vorst begaf. Pas in een epos uit het begin van de dertiende eeuw, Hartmann von Aue's Erek, werd de riddernaam met graagte gebruikt voor edele heren. Nadat in de vroegere verhalen ridders op één lijn hadden gestaan met dienstlieden en knechten, bereikten ze nu het niveau van edelen en koningen.
We wezen er al op, dat ridderromans bronnen zijn met een apart soort betrouwbaarheid, namelijk niet voor de gebeurtenissen maar wel wat betreft de onbewuste karakteristieke trekjes van tijd en milieu. Wanneer daar dan met een onloochenbare duidelijkheid blijkt, dat in de twaalfde eeuw ridders niet het aanzien van edelen hadden, maar dat ze dat pas in een explosieve ontwikkeling aan het begin van de dertiende eeuw verwierven, dan moet zo'n gegeven op een of andere manier kloppen met de maatschappelijke werkelijkheid. Anders had het edele publiek voor wie deze verhalen bedoeld waren, het toch niet geslikt.
Als de edelen in werkelijkheid van oudsher de ridders bij uitstek waren geweest, zoals de oude handboekentheorie wil, dan hadden ze het zeker niet geduld, dat de minnezangers zo hardnekkig de ondergeschikte dienstlieden ridders noemden, maar de edelen en koningen niet. Want daarmee zouden voor hun gevoel alle maatschappelijke verhoudingen op hun kop zijn gezet. Maar die verhalen van de minnezangers waren juist heel populair bij de adel, en dus moet het wel waar zijn, dat deze zich in het midden van de twaalfde eeuw niet als

ridder beschouwde. Voor de edelen en vorsten werden toen veel vleiender omschrijvingen gebruikt, zoals edele held of grote koning.
Wel acht ik het heel goed mogelijk, dat de ridderverhalen in zeker opzicht op hun tijd vooruit waren, in die zin dat zij de riddernaam al van een glans en een adel voorzagen die hij in het begin van de dertiende eeuw in de praktijk nog niet had. Het is heel goed denkbaar dat de Duitse minnezangers, die zelf dikwijls tot de ministerialiteit behoorden, op allerlei manieren probeerden het aanzien van hun stand te verhogen. Dat konden zij in hun liederen doen door de ridderdienst van de ministerialen met allerlei sierende omschrijvingen te verheerlijken, in een tijd toen in werkelijkheid die dienst nog duidelijk in ondergeschiktheid werd verricht (midden twaalfde eeuw). De volgende stap was, dat zij het ridder-zijn zo hoog stelden, dat ook een edelman zich daar niet voor behoefde te schamen, en dat zij daarom hun helden en koningen ook ridders gingen noemen (begin dertiende eeuw). Hun adellijke publiek onderging daarvan ongemerkt de invloed, en wel in die zin dat het ook zelf de riddernaam ging verlangen, die tot dan toe alleen maar aan ondergeschikten was gegeven.
Bumke bestrijdt met zijn werk speciaal de theorieën van Duitse historici en taalkundigen, dat de ridderschap in beginsel van adel was en dat uit de hoofse literatuur het beeld van een homogene adellijke 'Ritterstand' te voorschijn zou komen. Mij dunkt, dat die edele ridderstand in de twaalfde eeuw inderdaad onhoudbaar is geworden na zijn onderzoek, en dat nieuw voedsel is gegeven aan de ideeën van die historici, die uit heel andere bronnen een afzijdigheid van de adel in de twaalfde eeuw hebben geconcludeerd.
Uit mijn Gelderse onderzoek ben ik tot conclusies gekomen die volledig met die van Bumke overeenstemmen, maar dan op heel andere gronden. Daarvoor werd het materiaal vooral geput uit de getuigenlijsten van de oorkonden sinds de elfde eeuw en uit de titels waarmee groepen van getuigen daarin werden samengevat. In de middeleeuwen werden allerlei transacties vastgelegd in oorkonden, opdat de betrokken partijen zich later bij eventuele geschillen daarop zouden kunnen beroepen. Die oorkonden waren meestal in het Latijn geschreven op perkament en voorzien van het zegel van één of van beide partijen, en soms ook nog van die van een hele rij getuigen. In de tekst van de oorkonden werden gewoonlijk alle namen van de getuigen genoemd, in de volgorde die met

hun rang en stand overeenkwam: geestelijken voorop en dan edelen en ministerialen.
Het opvallende daarbij is, dat er omstreeks 1225 in de oorkonden uit Nederland, België en westelijk Duitsland een verandering optreedt in de manier waarop de getuigen worden gegroepeerd. Tot die tijd wordt de groep die na de geestelijken komt, aangeduid met de naam nobiles (edelen) of liberi (vrijen), en de groep die daar weer achter komt met de naam ministeriales. Maar omstreeks 1225 gaan de getuigenlijsten opeens de volgende groepen omvatten: geestelijken, milites en famuli. Het Latijnse woord miles, meervoud milites, heeft dan inmiddels dezelfde verandering in gevoelswaarde ondergaan als het Middelhoogduitse ritter, en betekent niet meer gewoon soldaat, maar uitsluitend iemand die ridder is, in de verhoogde betekenis van dat woord. Daarnaast duidt het Latijnse woord famulus op de schildknaap, die te zijner tijd ridder kan worden maar het nog niet is. In de Middelnederlandse oorkonden wordt zo iemand knape genoemd, ook al is hij allang geen jongen meer. Samen vormen zij de ridderschap, die dus bestaat uit ridders en knapen, of in het Latijn uit milites en famuli.
Deze verandering van terminologie in de getuigenlijsten deed zich in bijna alle gewesten van het genoemde gebied ongeveer tegelijk voor, tussen 1220 en 1230, zodat men er bijna een onderlinge afspraak in zou zoeken, óf een gelijktijdige neerslag van wat al overal in de lucht hing. En wat hing er dan al een tijd lang in de lucht? Dit: het besef dat het er maatschappelijk gesproken meer toe deed of iemand ridder of knape was, dan of hij edelman of ministerialis was.
Nu zouden de geleerden van de samensmeltingstheorie van adel en ministerialiteit hieruit waarschijnlijk een bewijs putten voor hun stelling: zie je wel, de ministerialiteit is opgegaan in de adellijke ridderschap en wordt er niet meer discriminerend van onderscheiden. Maar dan zien ze over het hoofd, dat in al die oorkonden met de nieuwe indeling een nauwkeurige volgorde van personages binnen de milites en binnen de famuli in acht werd genomen. Steeds stonden de edele ridders voorop, gevolgd door de ministerialen-ridders, en daarna de edele knapen gevolgd door de ministerialen-knapen. Al noemde men die groepen dan niet meer nobiles en ministeriales, men was allerminst vergeten wie tot welke stand behoorde. En dat zou nog eeuwen lang zo blijven: in Gelre minstens tot de zestiende eeuw en in de aangrenzende

gebieden (die nog niet nauwkeurig daarop zijn onderzocht) zeker tot de vijftiende eeuw.
Men behield dus zijn oude stand, maar deze was niet meer dominerend in het maatschappelijk verkeer. Het punt waarop het voortaan aankwam, was of men tot de ridderschap behoorde; en zo ja, of men het daarin al werkelijk tot ridder had gebracht, of dat men nog knape was in afwachting van die waardigheid.
Dit wijst erop, dat het behoren tot de ridderschap inmiddels iets was geworden wat door de bestaande standen heenliep, waartoe men ongeacht zijn stand kon behoren (mits die stand niet lager was dan die van ministerialis). Het was dus zeker geen privilege van de adel, al was het ook niet meer een naam waarmee bij voorkeur de ministerialen werden aangeduid, zoals in de twaalfde-eeuwse ridderromans en ook in historische kronieken uit die tijd. 'Milites et ministeriales mei', wat vertaald mag worden als 'mijn ridderlijke dienstmannen', was een uitdrukking die graven in de twaalfde eeuw graag hadden gebruikt ter aanduiding van hun weerbaar gevolg van dienstlieden, naast de ook veel gebruikte omschrijving 'homines et ministeriales mei', 'mijn beleende dienstmannen'. Want de aanzienlijke ministerialen, die als ridder hun heer konden dienen, waren toen inmiddels ook allemaal zijn leenmannen.
Wanneer we nu de gegevens uit de ridderromans en de getuigenlijsten der oorkonden met elkaar vergelijken, komen we voor het Duitse Rijk (helaas niet voor Frankrijk en andere landen, waar deze verschijnselen nog niet in detail zijn onderzocht) tot de volgende conclusie: er is niet altijd een ridderschap gweest, maar deze is langzaam in de twaalfde eeuw ontstaan (het Middelhoogduitse woord riterschaft werd voor het eerst gebruikt omstreeks 1120). In de tijd van haar ontstaan omvatte ze voornamelijk de stand der onvrije dienstlieden of ministerialen, maar in de loop van de eeuw is de gevoelswaarde van de riddernaam zover gestegen, dat ook de leden van de adelstand die naam begeerden. Zij leenden hun maatschappelijk aanzien en hun levenswijze aan de dienstlieden, en deze droegen de riddertitel op de adel over, zodat er omstreeks 1225 een nieuwe ridderschap was verschenen, die adel en ministerialiteit omvatte en beide qua sociale status te boven ging. Die nieuwe groepering was geen verlengstuk van de bestaande standen, maar iets wat er dwars doorheen ging, en dat niet zozeer een juridische betekenis

3. Gevecht van Fransen en Brabanders (links) tegen Spanjaarden (rechts).
Houtsnede uit *Die alder excellenste Cronyke van Brabant* (Antwerpen 1497).

had als wel een sociale waarde. We kunnen de ridderschap dan ook beter geen stand noemen, maar liever een sociale klasse. Maar op deze terminologie komen we in het derde hoofdstuk nog terug.

Zo ontstond dus niet de adel uit de ridderschap, zoals Marc Bloch wilde, en ook niet andersom de ridderschap uit de adel. Maar de ridderschap ontstond uit de ministerialiteit, met toetreding van de adel.

Nu we dit probleem hopen te hebben opgelost, doet zich de interessante vraag voor, hoe de adel er dan wel toe kwam tot de ridderschap toe te treden? Daartoe moest eerst de gevoelswaarde van de riddernaam voldoende worden verhoogd, en dat kon weer niet gebeuren zonder de verbreiding van de ridderidealen. Daartoe hebben de troubadours en min-

streels op belangrijke wijze bijgedragen, daar zij niet moe werden de deugden van de ridders te bezingen en sinds 1200 ook koningen met de riddertitel te tooien.
Maar zij waren niet de enige verbreiders van ridderidealen, want zeker een even belangrijke rol speelden de kerkelijke tractatenschrijvers en kruispredikers, die sinds de elfde eeuw de nadruk legden op de bewapende militia Christi.
Al die factoren moeten zo op het geweten van de edelen hebben ingewerkt, dat ze zelf na ongeveer een eeuw morele beïnvloeding kort na 1200 de beslissende stap tot de ridderschap deden. Die stap was lang voorbereid, maar hij had dan ook vérreikende invloed, want sinds dat moment kreeg de ridderschap de rol toebedeeld van leidende klasse in Europa, een rol die ze in sommige gebieden tot ver na de middeleeuwen heeft vervuld. De ridderidealen werden alras bijzaak, en in feite zou het naïef zijn te menen, dat deze ooit ernstig zouden zijn nageleefd. Maar ze hebben de gewetens beïnvloed en de geesten rijp gemaakt, en daarom verdienen ze onze grote aandacht. Daaraan zal dan ook het volgende hoofdstuk zijn gewijd.

4. Uittocht voor de jacht.
Het opschrift luidt: 'hic equitat cum balistariis suis et cum canibus' (hier rijdt hij uit met zijn boogschutters en zijn honden).
Naar een pentekening uit een Biblia Pauperum, eind 14e eeuw, Österreichische National-Bibliotheek Codex 370 fol. 133, Wien.

De ridderidealen

Het kenmerk van de ridder was zijn dienst, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien. Ridders waren in het Duitse Rijk tot 1200 vooral dienstlieden, en het is daarom logisch dat in hun morele erecode niet de zucht naar roem en macht de nadruk kreeg, maar wel gehoorzaamheid en trouw. Wij zijn dikwijls geneigd, ons ridders als heersers voor te stellen met een daarbij passende heersersmoraal, en ten dele is dat voor de late middeleeuwen ook wel juist. Maar in de tijd dat de ridderschap zich vormde en de ridderidealen werden ontwikkeld, waren ridders juist bij uitstek dienaren. Zij hadden dan ook een moraal waarin het dienen hoger werd gesteld dan het heersen. Dit werd bevorderd door de voor hen gelukkige omstandigheid, dat zij leefden in een christelijke wereld, die het dienen boven het heersen predikte. Zo hadden zij in ethisch opzicht de wind mee, en juist daardoor konden zij ook maatschappelijk carrière maken.
De dienst die zij als waardige ridders moesten verrichten, had in hoofdzaak drie facetten: dienst aan hun heren, dienst aan kerk en christenheid, en als derde punt dienst aan de vrouwen. Deze drie soorten van dienst waren niet strikt te scheiden, aangezien in die tijd kerk en wereld zo met elkaar waren vervlochten, dat dienst in de wereld altijd ook een christelijk accent kreeg.
Maar we kunnen wel een zekere onderscheiding maken tussen deze drie typen van dienst.

Dienst aan de heer

De meest voor de hand liggende dienst van de ministerialen-ridders was natuurlijk de dienst aan de heer wiens dienstlieden zij waren. Voorzover ze geen ministerialen waren — want in Frankrijk en Engeland speelde de ministerialiteit geen rol, terwijl er toch wel een ridderschap was — kwam in plaats van de dienst aan de dienstheer de dienst van de vrije vazal aan zijn leenheer. In de praktijk vloeiden deze diensten in elkaar over, aangezien de ministerialen die als ridder hun heer dienden, ook zijn leenmannen waren. Dienstman of

vrije, de ridders waren dus gewoonlijk de vazallen of leenmannen van hun heren.
Nu golden in het leenstelsel van ouds speciale zedelijke normen, die samenhingen met de wederzijdse verplichtingen van heer en man. De vazal gaf zich in volledige afhankelijkheid over aan zijn heer, door zijn gevouwen handen tussen die van de heer te leggen (dit heette homagium of manschap doen) en vervolgens een eed van trouw te zweren (fides) waarmee hij die overgave bevestigde. De heer had daartegenover de verplichting zijn vazal te voeden en te kleden en voor zijn bescherming op te komen.
De voornaamste deugd die bij de leenverhouding werd vereist, was dus de trouw, fides of fidelitas. In het begin werd de inhoud hiervan nog niet omschreven, maar al in de negende eeuw zien we daarin meer tekening komen. We kennen namelijk uit 843 een aansporing van een moeder aan haar zoon, om trouw te zijn aan de leenheer die zijn vader voor hem had gekozen. Haar naam was Dhuoda, en zij was de echtgenote van een Frankische markgraaf. De leenheer die haar man voor hun zoon had uitgekozen, was koning Karel de Kale[2]. Haar aansporing (uit het Latijn vertaald) luidt als volgt: 'Dien niet zo, dat je alleen voor het uiterlijk behaagt, maar bewaar voor je heer in alle dingen, wel bij zinnen zowel naar lichaam als naar ziel, een zuivere trouw tot zijn nut. Daarom, mijn zoon, spoor ik je aan, om getrouwelijk met lichaam en geest zolang je leeft je opdracht te vervullen. Moge nooit iets onbehoorlijks door jou bedreven worden op grond van de waanzin van ontrouw; het kwaad mag niet in je hart opkomen, dat je in enig opzicht ontrouw zou zijn aan je heer. Maar ik geloof ook niet, dat dit bij jou of je metgezellen het geval zal zijn. Wees jij, mijn zoon, dus waarachtig, waakzaam, nuttig en dienstvaardig voor je heer; en streef ernaar in elke zaak die van belang is voor de koninklijke macht, voorzover God je daartoe de krachten zal geven, je naar binnen en naar buiten op bezonnen wijze te gedragen. Lees de levens of de uitspraken van de heilige vaderen van vroeger, en daar zal je vinden op welke wijze jij je heer moet dienen en hem in alles trouw moet zijn. En wanneer je dat hebt uitgevonden, streef er dan naar zijn bevelen getrouwelijk op te volgen. Kijk ook naar diegenen die hem het trouwste dienen en leer van hen de kenmerken van de dienst'.
Tot zo'n ideaal van trouw en dienstbaarheid voedde dus in

de negende eeuw een edelvrouw haar zoon op. Misschien deed ze dat wel met zoveel aandrang, omdat ze om zich heen zag hoe vaak de vazallentrouw in de praktijk werd geschonden, ook al in de negende eeuw.
De leenband kon in het algemeen niet eenzijdig worden verbroken, tenminste niet wettig, maar wel waren er door Karel de Grote al enige situaties vastgesteld waarin de vazal van zijn eed ontslagen kon worden geacht. Dat was in het geval dat de heer zijn man had willen doden of met een stok slaan; diens vrouw had willen verkrachten of overspel met haar had gepleegd; diens dochter had willen verkrachten of verleiden, of dat hij aan de vazal diens eigen bezit had ontnomen of hem tot slaaf had willen maken of met getrokken degen op hem was aangestormd; of als hij had verzuimd zijn vazal te verdedigen[3]. Hieruit blijkt wel, dat de vazallen soms wel hun goede redenen konden hebben voor contractbreuk, want de heren misdroegen zich zelf ook maar al te vaak.
Toen de lenen erfelijk werden, veranderden echter de machtsverhoudingen tussen leenheer en vazallen ten gunste van die laatsten. Want daardoor kregen de vazallen het gevoel dat ze over hun lenen konden beschikken als over hun eigendom, zonder dat ze daar een of andere prestatie tegenover behoefden te stellen. Ze voelden zich niet langer de trouwe dienaren van hun heer, maar de onbetwiste meesters op hun eigen domein. Des te meer werd het daarom voor de heren nodig, dat zij hun eigen rechten en de plichten van hun leenmannen deskundig lieten formuleren.
Het duidelijkste voorbeeld daarvan vinden we in een Latijnse brief uit 1020, geschreven door Fulbert bisschop van Chartres aan Willem V hertog van Aquitanië (Zuidwest-Frankrijk)[4]. Hij schreef het volgende: 'Wie trouw zweert aan zijn heer, moet deze zes woorden steeds in gedachte houden: ongedeerd, veilig, eervol, nuttig, makkelijk, mogelijk. Ongedeerd, namelijk dat hij zijn heer geen schade doet in zijn lichaam. Veilig, zodat hij hem geen schade doet wat betreft zijn geheimen of de versterkingen waardoor hij zich kan beveiligen. Eervol, zodat hij hem niet benadeelt in zijn rechtspraak of andere zaken die tot zijn eer bijdragen. Nuttig, zodat hij hem niet in zijn bezittingen benadeelt. Makkelijk of mogelijk, zodat hij zijn heer niet moeilijk maakt wat deze makkelijk zou kunnen doen of hem onmogelijk zou maken wat mogelijk was. Het past de vazal zich te hoeden voor deze schadelijke zaken, maar daarmee verdient hij zijn leen nog

niet: want het is niet voldoende zich te onthouden van het kwade als men niet doet wat goed is. Er komt dus bij, dat hij in de bovengenoemde zes gevallen zijn heer getrouwelijk met raad en daad moet bijstaan, als hij zijn leen waard wil zijn en zich wil kwijten van de trouw die hij heeft gezworen. De heer van zijn kant moet in al deze zaken zijn leenman op dezelfde manier behandelen. Als hij dat niet doet, zal hij terecht van kwade trouw worden beschuldigd; zoals ook de vazal ontrouw en meinedig zou zijn als hij zou worden betrapt op plichtsverzuim metterdaad of als medeplichtige'.

Hier blijkt dus dat de trouw van de vazal voornamelijk bestond in het nalaten van allerlei schadelijke handelingen, dus in iets negatiefs, maar met daarnaast de positieve plicht van raad en daad. Daarbij werd onder raad verstaan het zitting nemen in een rechtbank onder voorzitterschap van de heer, waarin leenzaken werden behandeld, en ook het deelnemen aan raadsvergaderingen aan het hof van de heer. Daarvoor kon de vazal van verre worden opgeroepen. De daad bestond daarnaast in de eerste plaats uit het leveren van militaire hulp en in enkele gevallen ook uit financiële bijstand aan de heer.

Die militaire hulp moest door de vazallen persoonlijk te paard en gepantserd worden verleend, met een gevolg van ruiters en voetknechten afhankelijk van de grootte van het leen. Zoiets kon heel verschillend zijn: van een gevolg van maar enkele ruiters bij een kleine leenman tot een leger van wel duizend man waarmee sommige graven de koning moesten dienen. Veldslagen werden sinds de vroege middeleeuwen gewoonlijk geleverd door de zware ruiterij, maar het zou onjuist zijn te menen, dat er daarnaast geen voetvolk meevocht. Alleen werd dit zo opgesteld, dat het wel de aftocht kon dekken en allerlei vuil werk opknappen, maar niet met de eer van de overwinning gaan strijken. Want de echte strijd moest toch door ruiters worden uitgevochten. Pas in de late middeleeuwen lukte het enige malen aan voetvolklegers, een ruiterleger te verslaan, tot grote ontzetting van de tijdgenoten. Zo'n slag was bijvoorbeeld de Gulden Sporenslag bij Kortrijk in 1302, waar Vlaams voetvolk een Frans ridderleger versloeg, of de slagen bij Crécy, Poitiers en Azincourt in 1346, 1356 en 1415, tijdens de 100-jarige oorlog tussen Frankrijk en Engeland, waarin Engelse boogschutters te voet de Franse ruiterij vernietigden. Dergelijke nederlagen waren voor de Franse ridders zo ongehoord, dat ze de schuld

5. Gevecht van Franse ridders (rechts) tegen Bourgondiërs en Brabanders (links). Op de achtergrond boogschutters te voet.
Houtsnede uit *Die alder excellenste Cronyke van Brabant* (Antwerpen 1497).

helemaal niet zochten bij hun eigen onhandige taktiek te paard in die zware wapenrustingen, maar bij verraad in hun leger. Daarom pasten ze na de les van Kortrijk hun taktiek ook niet aan, maar bleven ze op de oude manier voortgaan en nederlagen lijden. Ongetwijfeld was het vechten te paard voor hen zoveel eervoller en moediger dan het werk van de voetknechten, dat ze daaraan de krijgskans opofferden. We zouden dat kunnen vergelijken met een bedrijfsblindheid, waarbij een bepaalde werkroutine zo is ingeslepen, dat verandering van methode zelfs niet meer wordt overwogen als het noodzakelijk is.
De ridders verloren natuurlijk door al die nederlagen nogal wat van hun populariteit, maar ook hun tijdgenoten zagen

niet in, dat er iets aan de taktiek moest worden gemoderniseerd. Dat blijkt bij voorbeeld uit een Frans gedicht, dat door een geestelijke werd geschreven als klacht na de slag bij Poitiers (1356), waar het Franse ridderleger gedeeltelijk verslagen en gedeeltelijk gevlucht was en de koning door de Engelsen gevangen[5]. Hij verwijt de Franse ridders dat ze zich door de Engelsen hebben laten omkopen om zichzelf gevangen te laten nemen en de koning in de steek te laten. Anders was er geen nederlaag geleden, want de koning zelf

vocht fier en met grote toewijding
en won lof, prijs en eer boven de hele adel.
Als alle anderen zoveel moed hadden getoond
zouden de Engelsen verslagen en tot grote dienstbaarheid zijn gebracht.

De ridders waren tot dit schandelijke en laffe verraad gekomen, waardoor zijzelf en Frankrijk voorgoed waren onteerd (zegt onze geestelijke), doordat hun hoogmoed en hebzucht hen daartoe hadden aangezet.

Want zij menen dat er geen andere goden zijn dan zijzelf.
Bombast en ijdele roem, onfatsoenlijke kleding,
vergulde gordels, een veer op het hoofd,
een lange bokkebaard, die van een dierlijke orde is,
hebben hen in de war gebracht als bliksem en storm.
Dergelijke mensen in wie de hoogmoed heerst, die lage zonde,
zijn door alle ondeugden en vuil aangetast;
te allen tijde zullen zij verraders zijn omdat ze daartoe zijn verleid,
want alle genadegaven zijn bij hen opgedroogd.

Het kwam niet bij hem op, dat de ware toedracht heel anders was: de Franse slaglinie was niet te houden geweest tegen de Engelse boogschutters, en opdat niet het hele Franse leger zou worden gedood of gevangen, had de Franse koning zelf de rest van zijn leger bevolen te vluchten.

Deze geestelijke dichter leefde in de veertiende eeuw nog helemaal in een ridderideaal dat ongeveer tweeëneenhalve eeuw eerder was ontstaan, en waarvan hij in de nederlaag bij Poitiers het tegendeel meende te zien gedemonstreerd. Het ergste wat een ridder volgens hem kon doen, was de koning verraden, en als drijfveren daarvoor zag hij lafheid, hebzucht, hoogmoed en zucht naar ijdele roem. Een ridder die wel aan het ideaal voldeed, moest dus in de eerste plaats trouw zijn

aan de koning, en verder moedig, bescheiden en dienstvaardig. En dan moest er niet die pronkerige en onfatsoenlijke kleding bijkomen en die lange baard, die de man maar een dierlijk aanzien gaf in zijn ogen. Het onfatsoenlijke van de kleding school voor hem in de korte vesten die toen juist mode waren geworden en die de dijen in een nauwsluitende broek lieten zien. Over het uiterlijk van de ridders hadden geestelijken zich al vaker geërgerd, zoals hoofse dames van haar kant het juist hadden bewonderd.
In de veertiende eeuw was het maatschappelijk aanzien van de zware ruiterij natuurlijk heel anders dan in de elfde eeuw, toen Fulbert van Chartres het ideaal van de vazallentrouw ontleedde. In de elfde eeuw was er van een ridderschap nog

6. Her korte jak dat de dichter van de 'Klacht over Poitiers' zo onfatsoenlijk vond. Naar de grafsteen van Walter von Hohenklingen, † 1386 Landesmuseum Zürich.

nauwelijks sprake, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, en toen deze zich in de twaalfde eeuw vormde bestond ze voornamelijk uit ministerialen en kleine leenmannen. Als nederlagen zoals bij Poitiers toen door ruiterlegers zouden zijn geleden, zou de ridderschap waarschijnlijk nooit veel aantrekkingskracht op de hoogste kringen van de maatschappij hebben uitgeoefend: het is zeer de vraag of dan de adel mee was gaan doen. Maar in de elfde en twaalfde eeuw waren ruiterlegers werkelijk nog doeltreffend, zodat het vechten te paard behalve voor plichtsvervulling toen ook voor het verwerven van roem kon dienen. Al behoorde het najagen van eigen roem zeker niet tot de ridderidealen (de dichter van de Klacht om Poitiers spreekt van ijdele roem en hoogmoed), toch kan dit bijverschijnsel van het ridderlijke leven zeer wel aantrekkelijk voor de adel zijn geweest. In elk geval voegde deze zich in de dertiende eeuw bij de ridderschap, en in Frankrijk vormde zich hieruit al snel een nieuwe adel. De ridders die bij Poitiers werden verslagen waren dus edelen, voor een deel zelfs leden van de hoogste adellijke families, die verwant waren met de koning.

Nu zijn we van Fulbert van Chartres in 1020 naar Poitiers in 1356 overgesprongen, en we hebben een gemeenschappelijke trek kunnen herkennen: in beide gevallen stond de trouw aan de heer voorop en werd het streng afgekeurd hem

7. De strijd van deugden en ondeugden.
Afgebeeld is de nederlaag van IJdele Roem, en daarnaast Gerechtigheid met haar gevolg.
Naar een miniatuur uit de *Hortus Deliciarum* van Herrad van Landsberg (1167-1195).

te benadelen. Maar het zou wel vreemd zijn als er in die drie eeuwen daartussen niet nog meer idealen van dienst aan een heer waren geformuleerd, vazallenidealen of ridderidealen. Fulbert van Chartres formuleerde geen ridderideaal, want er was in zijn tijd nog geen ridderschap: destijds was er alleen nog een vazalliteit, wier voornaamste deugd bestond uit de trouw aan de heer. Maar dat vazallenideaal was wel één van de elementen waaruit aan het einde van de elfde en in de twaalfde eeuw de ridderidealen groeiden. Dat lag ook voor de hand, omdat zowel vazallen als ridders de plicht hadden te paard en in wapenrusting voor hun heer te vechten.
De eerste die een echt ridderideaal formuleerde, was een Italiaanse bisschop uit de tweede helft van de elfde eeuw: Bonizo van Sutri. Hij leefde in de tijd van de Investituurstrijd tussen paus Gregorius VII (1073–1085) en keizer Hendrik IV (1056–1106) van het Duitse Rijk, en koos daarin met overtuiging de kant van de paus. De strijd ging over de vraag of de keizer als wereldlijk vorst wel of niet invloed mocht uitoefenen op de benoeming van hoge geestelijken, in het bijzonder van de bisschoppen. Tot die tijd was het gewoonte geweest, dat de Duitse koningen en keizers zelf de bisschoppen in hun rijk benoemden, en dat die keuze pas achteraf door de aartsbisschop onder wie zo'n bisschop stond, werd bevestigd. Dit systeem was door de Duitse keizers in de tiende eeuw ontwikkeld, omdat zij op bisschoppen die ze zelf benoemden beter konden vertrouwen dan op hun wereldlijke leenmannen. Die wereldlijke graven en hertogen hadden in-

middels erfelijke lenen gekregen en stoorden zich daarom in de praktijk nog maar weinig aan de bevelen van de koning of keizer. Maar een bisschop mocht niet trouwen en kon dus geen erfelijke dynastie stichten, en zo vielen zijn leengoederen bij zijn dood weer terug aan de keizer. Deze beleende daar dan een nieuwe bisschop mee die hem was toegewijd, en zo kon de keizer steunen op een heel aantal trouwe bisschoppen, die aan hem hun positie hadden te danken. Die bisschoppen werden dan ook ingeschakeld in het staatsbestuur, naast hun taak als geestelijk leider van hun bisdom. Dat systeem voldeed in de praktijk heel goed en er was dan ook eigenlijk geen zakelijke aanleiding om het af te schaffen. Maar principieel was er op aan te merken, dat geestelijke leiders op die manier veel te afhankelijk waren van het wereldlijk overheidsgezag, en dat dit hun gehoorzaamheid aan de kerk en de paus kon verminderen. In de tiende en de eerste helft van de elfde eeuw hadden de pausen geen enkel moreel gezag gehad, hetgeen vooral was te wijten aan hun onzedelijke levenswijze en de intriges waarin ze waren gemengd. Buiten Italië hadden ze toen al helemaal niets in te brengen, zodat het recht van de Duitse keizers om bisschoppen te benoemen niet werd betwist.

Maar als reactie op het moreel verval ontstonden in diezelfde tijd allerlei hervormingsbewegingen binnen de kerk, die gericht waren op strengere morele tucht en vermindering van de wereldlijke invloed in kerkelijke zaken. Een centrum van zulke hervormingsideeën was het klooster Cluny in Bourgondië, en daarvandaan verspreidde de beweging zich door heel Frankrijk en Duitsland.

De Duitse keizer Hendrik III (1039—1056) sympatiseerde met deze ideeën en zorgde er daarom voor, dat er in 1046 eindelijk weer een waardige bisschop tot paus werd benoemd, zodat het moreel gezag van het pausdom werd vernieuwd. Toen het eenmaal zover was, gingen de pausen zelf de leiding nemen van de hervormingsbeweging, en daarmee keerden ze zich, tragisch maar onvermijdelijk, tegen de Duitse keizers die hen aan de macht hadden geholpen.

De eerste stap in die richting was het pauskeuzedecreet van paus Nicolaas II van 1059, waarin de benoeming van een paus door een wereldlijk vorst werd verboden en de keuze door de kardinalen werd verplicht gesteld. Onder paus Gregorius VII, die op deze wijze was gekozen, spitste het conflict zich toe tot de eigenlijke Investituurstrijd. Want Gregorius

wilde niet alleen de pauskeuze vrij houden van wereldlijke invloed, maar ook de bisschopskeuze. Daarom verbood hij de lekeninvestituur, dat wil zeggen de aanstelling in een geestelijk ambt door een leek. Dit was natuurlijk een directe aanval op de Duitse praktijk van bisschopsbenoemingen door de keizer, en daarom kon Hendrik IV, de opvolger van Hendrik III, hierin ook niet berusten. Hij verklaarde op een vergadering van rijksgroten de paus voor afgezet, en daarop zette de paus Hendrik af en deed hem in de kerkelijke ban. Dit was de aanleiding voor de boetetocht van Hendrik IV naar Canossa, waar de paus hem vergiffenis schonk en van de ban ontsloeg (1077). De strijd laaide echter weer op, met het gevolg dat Hendrik IV de paus in Rome kwam belegeren, zodat deze naar Zuid-Italië moest vluchten en daar stierf. Een oplossing voor het conflict kwam pas in 1122 met het Concordaat van Worms, waarin weliswaar het recht om bisschoppen te benoemen aan de keizer werd onthouden, maar waarbij deze toch wel een vertegenwoordiger naar het vacante bisdom mocht zenden om aanwezig te zijn bij de keuze. De keuze zelf zou voortaan door de hoge geestelijkheid van het bisdom geschieden. Dit concordaat was een compromis, waarbij keizer noch paus een werkelijke overwinning behaalde.
Deze strijd vormde de achtergrond waartegen Bonizo van Sutri leefde en dacht, en daarom moesten we er iets langer bij stilstaan. Bonizo schreef zijn meest bekende boek Liber ad amicum (Boek aan een vriend) waarschijnlijk in 1085—'86, en zijn tweede grote werk Liber de vita Christiana (Boek over het christelijke leven) tussen 1090 en 1095[6]. In het eerste boek ontwikkelde hij de theorie, dat het aan christenen geoorloofd is in dienst van de kerk voor hun geloof met de wapenen te strijden, hetgeen van invloed is geweest op het ontstaan van een christelijk ridderideaal. Daarover zullen we dus straks nog spreken. Maar in zijn tweede boek hield hij zich ook bezig met de wereldlijke overheid, en daarin komt een meer wereldlijk gericht ridderideaal naar voren.
Nadat hij eerst de plichten van koningen en rechters heeft behandeld, zegt hij over de 'milites' het volgende:
'Wat zal ik over de ridders anders zeggen, dan dat ze in trouwe dienst aan hun heren en vooral aan de bestuurders van het rijk, zo moeten strijden voor de wereldlijke overheid, dat ze niet tegen het christelijk geloof ingaan; waarbij ze steeds die goddelijke weldaad in gedachten moeten houden, dat de eerste gelovigen leefden in het Romeinse Rijk. God

heeft getoond dat Hij in deze mensen een welbehagen had, doordat zij de genade van de Heilige Geest ontvingen nog voordat ze waren aangeraakt door het water van de doop. Onder hen was ook die hoofdman [van Kapernaüm; Mattheus 8 : 5—13, Lucas 7 : 1—10] wiens geloof Christus in de Bijbel aan de kinderen Israels heeft voorgehouden.
De ridders past het eerbied te hebben voor hun heren, geen buit te maken, hun eigen leven niet te sparen voor de bescherming van het leven van hun heren en tot de dood te strijden voor het welzijn van de staat, scheurmakers en ketters te bestrijden, armen, weduwen en wezen te verdedigen, de beloofde trouw niet te schenden noch in enig opzicht meinedig te zijn tegenover hun heren. Want het is geen geringe misdaad een meineed te zweren; de Romeinse wetten getuigen dat meinedigen in een kwaad gerucht staan, en het tweede Gebod in de Wet luidt 'Gij zult de naam van uw God niet ijdel gebruiken' [Deut. 5 : 11]. Laten de ridders er dus voor oppassen, dat ze niet uit een duivelse ingeving durven samen te zweren tegen hun heren; want de wetten van de wereld veroordelen samenzweerders ter dood, en de kerkelijke regels van de heilige vaderen verklaren hen buitengesloten uit het Godsrijk[7].'
Tot zover Bonizo, die hiermee tussen de Bijbelteksten door een vrij volledige gedragslijn voor de milites formuleerde. Men kan erover twisten of 'milites' hier al moet worden vertaald met 'ridders', zoals in de late middeleeuwen het geval zou zijn, of nog neutraal met 'krijgslieden' volgens de klassiek-Latijnse betekenis van het woord. Toen hij dit schreef, omstreeks 1090, was het woord nog ambivalent en was de ridderschap nog maar nauwelijks bezig te ontstaan. Maar de vertaling 'ridders' lijkt toch wel de voorkeur te verdienen, aangezien het bepaald meer is dan een gewone krijgsliedenmoraal, waar het hier om gaat.
Voorop staat ook hier weer de trouw aan de heer, zoals we al zagen in het vazallenideaal van Fulbert van Chartres; maar hier wordt er nog aan toegevoegd dat die trouw speciaal de rijksregering moet gelden, dus in de eerste plaats de koning of de keizer. Het noorden van Italië, waar Bonizo thuis hoorde, maakte deel uit van het Duitse Rijk, en zo moet trouw aan de regering in zijn mond wel in de eerste plaats trouw aan de Duitse keizer betekenen. Dit is des te opvallender, omdat hij in zijn vroegere geschrift met overtuiging de rechten van de paus tegenover de Duitse keizer had

verdedigd, en omdat er geen aanwijzingen zijn dat hij intussen van partij was veranderd. Zelfs voor een pausgezind denker als hij, in een tijd waarin de kerk probeerde voor zichzelf militaire hulp te organiseren tegen de keizer, kwam het oppergezag over de ridders toe aan de wereldlijke overheid[8]. Maar daarmee was de zaak niet bekeken, want niet alleen moesten de ridders trouw zijn aan hun heer en aan de keizer, ze moesten zelfs tot de dood toe vechten voor het welzijn van de staat en om het leven van hun heer te redden. Dit was meer dan van gewone vazallen werd gevraagd, en zeker meer dan deze in de praktijk opbrachten. Of de ridders het opbrachten is een andere zaak, ook al behoorde voortaan tot hun erecode dat zij moedig en met doodsverachting moesten strijden. Daar verscheen dus de ridderlijke moed ten tonele, de 'prouesse' uit de Franse ridderromans, waarvan de afwezigheid juist zo'n verbittering zou wekken bij de dichter van de Klacht over Poitiers. Die moed was naast de trouw wel de voornaamste deugd van de ware ridder, een deugd die steeds weer in de Duitse en Franse ridderverhalen werd bezongen en waartoe later schildknapen bij hun ridderpromotie werden aangespoord[9].

Naast de deugden van trouw en moed kwamen dan nog in Bonizo's opsomming de bescherming van armen, weduwen en wezen, en de bestrijding van ketters en scheurmakers, hetgeen eigenlijk meer tot de dienst aan kerk en christenheid behoorde dan tot de dienst aan de wereldlijke heer. Daarop komen we straks nog terug. En verder was er nog een eigenschap van de ware ridder, die wel tot zijn dienst in de wereld behoorde: het afzien van buit en plundering.

Dat soldaten niet mochten plunderen, was al uit de Bijbel af te leiden, uit Lucas 3 : 14, waar Johannes de Doper aan allerlei groepen mensen gedragsregels gaf. Zo zei hij tegen de tollenaars, dat ze niet meer mochten vorderen dan hun was voorgeschreven, en tegen de krijgslieden: 'Plundert niemand uit en perst niets af en weest tevreden met uw soldij'. Het plunderen van het land door krijgsbenden was altijd een verschrikking geweest voor de boerenbevolking, of het nu om een vijandig of een beschermend leger ging. Soldaten beschouwden buit vaak als iets waar ze recht op hadden, en dat ze niet alleen van een overwonnen bevolking, maar ook van de boeren van hun eigen partij konden afnemen. Het meest berucht waren in dit opzicht de huursoldaten, die in de middeleeuwen al sinds de tiende eeuw optraden naast de

vazallenlegers[10]. Voor een legeraanvoerder waren huurlingen veel efficiënter dan vazallen, zolang ze maar op tijd hun soldij kregen. Want vazallen gingen na een dag of veertig weer naar huis, juist als een beleg of een veldtocht goed op gang zou komen; maar huursoldaten bleven voor geld en buit doorvechten.

Huurlingen konden zowel te voet als te paard vechten, en ze ontvingen hun uitrusting van de heer die hen in dienst nam. In de twaalfde eeuw werden ze cotterelli genoemd of Brabanzonen, aangezien het toen dikwijls Brabanders waren die zich voor soldij verhuurden. In de late middeleeuwen werden de Zwitsers de huursoldaten bij uitstek, en ze bleven dat nog eeuwen lang. De moed der huurtroepen werd dikwijls geprezen, bij voorbeeld tijdens de veldtocht die Frederik Barbarossa in 1167 naar Italië ondernam: kroniekschrijvers verklaarden dat de Brabanzonen grote schade aan de Italiaanse troepen toebrachten, en dat na afloop van de strijd alle verzamelde buit aan hen werd afgestaan als beloning voor hun dapperheid.

De keerzijde van hun optreden was natuurlijk de overlast die ze de bevolking aandeden. Over diezelfde Brabanzonen, die zich in 1167 zo nuttig maakten voor Frederik Barbarossa, klaagde in 1166 de abt van Cluny bij de Franse koning, nadat ze zich door zijn gebied een weg hadden gebaand naar het keizerlijk leger in Italië. Hij schreef over hen, dat ze net zo erg waren te vrezen als de zwarte pest, en dat ze als wilde bloeddorstige dieren door het land waren getrokken. En in een tweede brief aan de Franse koning: 'Een zeer grote pest breekt hier uit. Lieden die eerder beesten dan mensen zijn, klein in aantal, amper 400 man, maar reusachtig door hun wildheid, kwamen onlangs uit het keizerrijk in ons gebied. Niemand bood weerstand. Ze spaarden niemand, en hielden geen rekening met geslacht, ouderdom, of maatschappelijke stand, maar vielen de kerken, vestingen en dorpen aan. Wat zou een grote menigte doen, wanneer een zo kleine groep reeds zoveel schanddaden verricht heeft?'[11]

Eenzelfde protest tegen plundering is te vinden in een preek die Alanus van Rijssel omstreeks 1200 tot de ridderschap richtte, en die hij opnam in een door hem samengesteld handboek voor predikers[12]. Als geestelijk vermaan hield hij hun daarin voor, dat het onmogelijk was in de uiterlijke ridderschap van de wereld te strijden, als men niet tevens innelijk streed in het leger van God. Het leven van de ridders moest

8. Belegering van een stad.
Houtsnede uit *Die alder excellenste Cronyke van Brabant* (Antwerpen 1497).

dus een vorm van versterving zijn, die bereikt werd door de ontberingen van veldtochten en het ongemak van steeds wisselende slecht ingerichte legerkampen. De ridderschap was ingesteld voor het verdedigen van het vaderland en het behoeden van de kerk tegen gewelddaden, 'maar nu zijn ridders buitmakers en wegvoerders geworden; ze beoefenen geen krijgsdienst meer, maar roof, en onder het mom van een ridder bedrijven ze de wreedheid van een struikrover: ze vechten niet zozeer tegen de vijanden maar ze woeden tegen de armen; en diegenen die ze met het schild van hun militaire verdediging moesten beschermen, vervolgen ze met het zwaard van hun woestheid. Ze prostitueren hun ridderwaardigheid, zij die vechten voor winst. Lieden die de wapens opnemen om ermee te plunderen, zijn geen ridders maar rovers en plunderaars, geen verdedigers maar invallers'.

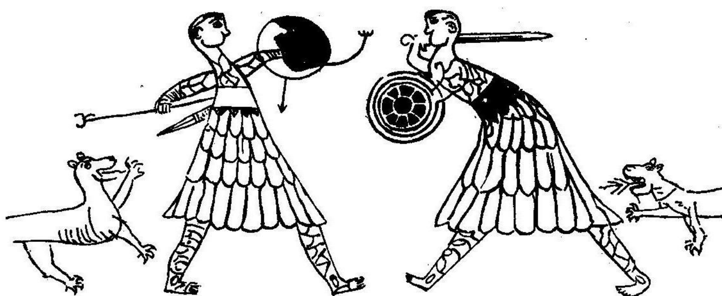
Of het veel heeft geholpen, zo'n soort vermaning, valt te betwijfelen: krijgslieden bleven plunderen en buitmaken ondanks allerlei verheven ridderidealen.
In hoeverre deze preek nu ook gericht was tegen huursoldaten, wordt uit de woorden van Alanus van Rijssel niet duidelijk, maar het valt toch wel aan te nemen dat hij ook voor hen zijn plunderverbod bedoelde. Dan mogen we dus aannemen, dat ook huurlingen tot de ridders werden gerekend, hetgeen zou kloppen met de gegevens uit een heel andere bron: in de Duitse ridderroman Willehalm, geschreven door Wolfram von Eschenbach in het begin van de dertiende eeuw, wordt ons beschreven hoe een ridderleger werd aangeworven, en hoe de huursoldaten daarvan het beste deel uitmaakten[13].
Wolframs held Willehalm was een markgraaf die streed tegen de heidenen in Zuid-Frankrijk, en die in een beslissende fase van die strijd een nieuw leger nodig had. Daarbij kreeg hij de steun van de koning en van zijn eigen verwanten, zodat er inderdaad een leger bijeenkwam. De koning zorgde voor een algemene oproep aan de leenmannen door de oorlog tegen de heidenen tot rijkszaak te verklaren. De verwanten van Willehalm brachten uit de gebieden waarover ze graaf waren eigen legertjes bijeen (hoe, wordt niet verteld) en Willehalms moeder stelde al haar roerende goederen beschikbaar om een huurleger te werven. Al die legeronderdelen bestonden uit ridders, volgens Wolframs terminologie, en in het strijdgewoel waren ze ook niet meer van elkaar te onderscheiden. Alleen hield het rijksleger van leenmannen het eerste op met vechten, en zetten de huurlingen de strijd tot het einde toe voort. De grote leenmannen met hun gevolg van achterleenmannen bleken een volstrekt onbetrouwbare factor in de veldslag en deden al gauw niet meer mee omdat ze de onderneming te gevaarlijk vonden. Maar de huursoldaten, die voor hun hele levensonderhoud van Willehalm afhankelijk waren en ook harnassen, paarden en kleding van hem hadden gekregen, vormden goed hanteerbare taktische eenheden, waarop viel te rekenen. Door het feit alleen al dat zij vochten in dienst van een heer, kwamen zij in aanmerking voor de naam ridders; en door hun krijgsuitrusting en hun paarden waren ze van andere ridders, bij voorbeeld ministerialen en vazallen, ook uiterlijk niet te onderscheiden. Maar door hun financiële afhankelijkheid waren ze wel veel betrouwbaarder en doelmatiger in de oorlog.

Over plunderingen wordt in dit verband niet gesproken, en dat lijkt wel bijna symptomatisch: is het niet alsof alle klachten over geplunder tot nu toe van geestelijken kwamen, terwijl mannen van de wereld, zoals legeraanvoerders en minnezangers, die neiging best door de vingers konden zien?
Op iets anders moet misschien ten overvloede in dit verband ook nog worden gewezen, namelijk dat leenmannen en ridders niet altijd dezelfde personen waren. In de wetenschappelijke handboeken wordt er meestal van uitgegaan, dat leenstelsel en ridderschap onafscheidelijk met elkaar waren verbonden, zodat dus elke ridder een leenman was en omgekeerd. Maar bij bestudering van de bronnen blijkt telkens weer, dat dit verband niet noodzakelijk was, want dat weliswaar de meeste ridders tevens vazallen waren, maar dat er ook ridders als huursoldaten zonder leenband optraden. En vóór de twaalfde eeuw waren de vazallen allang verplicht te paard te vechten, maar vormden ze nog geen ridderschap. We moeten die verschijnselen dus niet door elkaar gooien door de hele ridderlijke maatschappij gemakshalve feodaal te nóemen, want daarmee doen we geen recht aan de gecompliceerdheid van de middeleeuwse verhoudingen.
Om nu weer terug te komen tot onze ridderidealen: de schrijvers die na Bonizo van Sutri gedragslijnen voor ridders opstelden, waren allemaal net als hij geestelijken en legden daarom sterk de nadruk (sterker dan Bonizo) op het element van dienst aan kerk en christenheid. Hoewel zij het oppergezag over de ridders wel aan de wereldlijke vorst toekenden, was het toch Gods zaak waarvoor deze moesten strijden en waartoe ze zich volgens sommigen van hen zelfs met een eed moesten verbinden. Daarom zullen we deze schrijvers in het volgende stuk behandelen, mét de formules voor de ridderwijding. Maar daarbij moet er nu al op worden gewezen, dat die ridderwijding afstamde van een volkomen wereldlijk gebruik, dat bij de Duitse adel (dus niet bij de lagere standen) vanouds bestond en dat niets met de ridderschap had te maken: de zogenaamde Schwertleite of omgording met het zwaard[14]. Deze vond plaats als een jong edelman ongeveer 15 jaar oud was en betekende zijn intrede in de wereld van de volwassenen. Doordat hem het zwaard werd omgebonden, gewoonlijk door zijn vader of een oom, werd hij geacht een weerbaar en volwassen man te zijn geworden, die niet meer bij de kinderen werd gerekend.
Dit gebruik ging met enig ceremonieel gepaard, maar het was

op zichzelf geen kerkelijke handeling. Wel kon er een zwaardzegening bijkomen, die dan in de kerk plaats vond, maar deze was niet verplicht. De Schwertleite gebeurde alleen bij zonen van edelen, dus niet bij ministerialen en gewone ridders; en het is ook pas een ontwikkeling uit de twaalfde eeuw, dat zo'n nieuw omgord edelman 'miles', ridder, werd genoemd. Dat kon pas het geval zijn, toen de riddernaam zoveel glans in de ogen van de adel had gekregen, dat een jong edelman zich daardoor niet beledigd voelde. En dit hing weer samen met de ontwikkeling der ridderidealen, en met het ceremonieel waarmee de kerk de strijders ging omringen. Heel langzaam zien we dan in de loop van de twaalfde eeuw de Schwertleite overgaan in een riddermaking, waaraan sinds de dertiende eeuw ook gewone ministerialen deel hadden. Een ridderslág werd dat in Duitsland pas in de veertiende eeuw, in Frankrijk misschien al eind dertiende eeuw, toen de zin van de zwaardomgording blijkbaar niet meer werd begrepen.
Aan de hand van kerkelijke formules en geestelijke schrijvers zullen we nu verder deze ontwikkeling bekijken, nadat we de wereldlijke bijdrage aan de ridderidealen als volgt hebben samengevat: trouw aan de koning en aan de eigen heer, moedig vechten met doodsverachting, en afzien van plundering en buit.

Dienst aan kerk en christenheid

De christelijke kerk stond oorspronkelijk geheel afwijzend tegenover het gebruik van wapenen door christenen, maar zag daarentegen de opdracht van de gelovigen in het voeren van een geestelijke strijd tegen zonde en duivel. Zoals staat geschreven in de Bijbel (Epheziërs 6 : 10–20) moesten de christenen de wapenrusting Gods aantrekken om te kunnen standhouden tegen de boze geesten in de hemelse gewesten. Maar de aardse oorlog werd aan de wereldlijke overheid en de onbekeerde heidenen overgelaten.
Toen echter onder keizer Constantijn het christendom officieel als godsdienst van het Romeinse Rijk was toegelaten (313), moest de kerk de volstrekte weerloosheid wel opgeven, omdat anders het Romeinse Rijk niet kon worden verdedigd tegen heidense invallers. Weliswaar bleef het verbod van wapengebruik voor monniken en priesters gelden, maar aan

9. Strijdende krijgslieden.
Zinnebeeldige voorstelling van de goede strijd tegen de boze machten, waarbij de christen zich moet hullen in de wapenrusting des geloofs (Epheziërs 6 : 11-17). De krijgers dragen de laat-Romeinse wapenrusting met schubbenhemd en rond schild.
Naar een foto van een niet meer zichtbare muurschildering uit de 13e eeuw in het kerkje te Westerwijtwerd (Gr.), afgedrukt in G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst* 1 ('s-Gravenhage 1936) 47, afb. 12.

leken kon het niet langer worden verboden de wapenen te hanteren. Natuurlijk bleef de kerk wel een oorlogszuchtige mentaliteit afkeuren, maar de oorlog zelf, mits gevoerd voor een rechtvaardige zaak, werd toch niet meer afgewezen[15].
De eerste die een ethiek van de rechtvaardige oorlog opstelde, was de kerkvader Augustinus (begin vijfde eeuw). Hij legde de verantwoordelijkheid voor het al dan niet voeren van oorlog in een concreet geval niet op de schouders van de afzonderlijke soldaten, maar van de vorst, en deze moest dus uitmaken of zijn zaak rechtvaardig was of niet. Als rechtvaardig gold een oorlog wanneer hij werd gevoerd ter verdediging tegen invallers en voor het terugkrijgen van geroofd goed, en ook als hij binnen de christenheid werd gevoerd tegen ketters en schismatici, voor het behoud van de eenheid der kerk. De volgende stap, namelijk dat een rechtvaardige oorlog ook ter onderwerping van heidenen buiten het Romeinse Rijk kon worden gevoerd, werd gezet door paus Gregorius de Grote, omstreeks 600. En inderdaad hebben de christenen dikwijls met het zwaard het geloof aan de heidenen trachten op te dringen.
Maar toch vond deze gedachte niet algemeen ingang, al werd ze dan wel dikwijls in praktijk gebracht, want de oorlog bleef toch voor de meeste geestelijken moeilijk te rijmen met

10. Ridders in de hel.
Het opschrift luidt: 'armati milites' (gewapende ridders). Door de wapens te voeren verspeelt de ridder volgens deze voorstelling zijn zieleheil en komt hij in de hel terecht.
Naar een miniatuur uit de *Hortus Deliciarum* van Herrad van Landsberg (eind 12e eeuw).

de Bijbelse weerloosheid. Juist in de kringen van monniken bleef het ideaal van de geestelijke militia Christi leven, waarbij volstrekt alle wapengebruik werd afgewezen.
Bij deze stand van zaken is het begrijpelijk, dat de kerk vele eeuwen lang niet goed raad heeft geweten met de krijgslieden in de wereld, en dat ze voor hen ook geen eigen ethiek heeft opgesteld. Hoogstens kregen ze het woord van Johannes de Doper te horen, dat ze tevreden moesten zijn met hun soldij en geen buit mochten maken (Lucas 3 : 14; zie blz. 35).
In de loop van de tiende eeuw ontstond echter een verandering in de houding van de kerk tegenover het krijgshandwerk, en wel paradoxaal genoeg ten gevolge van haar bemoeiingen met de Godsvrede. Het streven naar een Godsvrede of Pax Dei kwam voort uit het toenemen van bloedige veten tussen edellieden of kleinere leenmannen, ook wel tussen heren en boeren, ten gevolge van het afnemen van het centrale ko-

ningsgezag. We hebben er al op gewezen, dat de leenmannen door het erfelijk worden van hun lenen een onbetrouwbare factor werden voor hun heren, en dat dit proces nog werd versterkt door het feit dat de meeste leenmannen zelf ook weer goederen in leen uitgaven aan achterleenmannen. Van de leenpiramide die zo ontstond, was de koning officieel het hoofd, maar in de praktijk had hij over al die mannen onder zich niets te bevelen. Zo veroorzaakte de ontwikkeling van het leenwezen dus een verzwakking van de koninklijke macht en een versterking van de positie van de kleinere heren, voorzover deze op hun beurt ook geen last kregen met hun eigen vazallen. De kleinere heren gaven in de praktijk van de negende en tiende eeuw de toon aan, en daar zij geen hogere verantwoordelijkheid hadden dan die voor hun eigen bezittingen, vochten en roofden ze er op andermans goederen dikwijls maar op los.
Het was logisch, dat hiertegen verzet moest komen, en aangezien de koning te machteloos was om dit te organiseren, nam de kerk die taak op zich. Zo werd op verschillende provinciale synoden aan het einde van de tiende en het begin van de elfde eeuw voorgeschreven, dat geschillen niet door persoonlijke veten maar door een rechtsgeding moesten worden bijgelegd. Omstreeks 1030, toen de algehele veteloosheid toch niet haalbaar bleek, werd deze Pax omgezet in een Treuga Dei of wapenstilstand Gods, ook weer op kerkelijke synoden bevolen, waarbij verbod van vete alleen gold voor enige dagen per week: woensdagavond tot maandagmorgen; en verder voor de hele week gedurende de Vasten tot de week na Pasen, voor de week van Hemelvaartsdag tot de week na Pinksteren, en voor de Adventstijd tot de week na Driekoningen. Bovendien gold voortdurend een speciale bescherming voor kerken en kapellen, geestelijken en monniken, vrouwen, pelgrims en reizende kooplieden met hun gevolg[16].
Nu zou men zeggen, dat zo'n vredesbeweging de houding van de kerk tegenover de oorlog toch niet positief kon beïnvloeden, maar dat was wel het geval; en wel hierdoor dat de kerk nu ook moest toezien op de naleving van die bepalingen, zelfs desnoods met de wapens in de hand. Ook al droegen de geestelijken zelf geen wapens, dan kon het toch gebeuren dat zij met kerkelijke vaandels in de hand hun parochianen moesten aanvoeren tegen schenners van de Godsvrede, en dat dit dan gold als een heilige oorlog waarin de kerkelijke troepen als Gods werktuig werden beschouwd[17].

Ongeveer gelijktijdig met het opkomen van de Godsvrede ontwikkelde zich ook een ander verschijnsel waaruit een nieuwe waardering voor de krijgslieden blijkt: de zegenspreuken voor zwaarden, vaandels en krijgslieden[18]. Bijna al deze spreuken stammen uit de tiende eeuw, maar het is opmerkelijk dat ze gedeeltelijk zijn ontleend aan rituelen uit veel vroeger tijd, die toen echter niet op krijgslieden sloegen maar op de koning. Als een koning werd gekroond of gezalfd, ging dat gepaard met een uitvoerig kerkelijk ceremonieel, waarbij de priester Gods genade over hem afsmeekte en ook vroeg om goddelijke bijstand bij het naleven van zijn plichten. Die plichten bestonden onder andere uit het vernietigen van de vijanden van de kerk en het beschermen van de gelovigen en van weduwen en wezen.
Toen echter het koningsgezag vooral in Frankrijk steeds meer verzwakte en de kerk voor haar bescherming steeds minder daarop kon rekenen, begon ze de plichten en bevoegdheden van de koning over te dragen op de edelen, die metterdaad de macht van hun zwaard lieten voelen. Zo gebeurde het in de loop van de tiende eeuw, dat de kerk aan de ene kant het uitvechten van veten aan de edellieden verbood, maar aan de andere kant hun hulp inriep voor haar eigen bescherming. Verder ging ze hun zwaarden en henzelf zegenen met spreuken die oorspronkelijk voor de koning waren bestemd, waarmee als het ware de overdracht van koninklijke bevoegdheden op hen zelf werd uitgedrukt.
Een tamelijk verbreide zegenbede voor een zwaard, ontstaan in het Duitse Rijk in de tweede helft van de tiende eeuw, was de volgende (uit het Latijn vertaald):
'Zegen over het zwaard van iemand die pas daarmee is omgord.
Verhoor, zo vragen wij U, Heer, onze gebeden, en verwaardig U dit zwaard, waarmee Uw dienstknecht N.N. zich verlangt te omgorden, te zegenen met de rechterhand van Uw majesteit, opdat het tot verdediging en bescherming kan strekken van kerken, weduwen, wezen en allen die God dienen, tegen de woestheid der heidenen, en opdat het andere belagers angst, schrik en ontsteltenis inboezemt.' Daarna werd psalm 45 gezongen (psalm 44 in de Vulgaat) met de versregel 'Gord uw zwaard aan de heup, gij held'[19].
Deze psalm en ongeveer dezelfde woorden over het beschermen van kerken, weduwen en wezen werden sinds de tiende eeuw ook gebruikt bij de Duitse koningskroning, tijdens dat

11. Geestelijke en ridder.
De geestelijke vertegenwoordigt het beschouwende leven (vita contemplativa) en de ridder het bedrijvige leven (vita activa).
Naar een pentekening uit een Liber Avium (Vogelboek), ca. 1200, Stiftsbibliothek codex 226 fol. 129v Heiligenkreuz (bij Wenen).

onderdeel van de plechtigheid waarbij aan de nieuwe koning het zwaard werd overhandigd. De gedachte dat het in de eerste plaats een koningsplicht was, de kerk en de zwakkeren te beschermen, was zeker veel ouder dan de tiende eeuw. Maar dat de adel in deze plicht moest delen, was een denkbeeld dat zich vooral in de laat-Karolingische tijd kon ontwikkelen, toen zowel in Duitsland als in Frankrijk het koningsgezag geheel verslapte. Het herstel daarvan kwam in Duitsland alweer in de tiende eeuw, onder de koningen uit het Saksische huis, maar in Frankrijk zou het nog een paar eeuwen op zich laten wachten. Zo is het ook begrijpelijk dat vooral in Frankrijk de Godsvrede-beweging tot bloei kwam, gestimuleerd door het klooster Cluny en vandaaruit zich over vele Franse en ook wel Duitse kloosters verbreidend.
Wat Cluny nastreefde, was niet alleen een hervorming van het monnikswezen door meer discipline en versterving, maar ook een innerlijke hervorming van de lekenwereld die buiten

de kloosters leefde. Dit was vooral een appèl aan de Franse adel om het roven en moorden voortaan te laten en zich tot een Gode welgevalliger leefwijze te bekeren. Daarvoor behoefde een edelman geen monnik te worden, als hij dan maar in de wereld zijn plicht van hulp en bescherming aan de zwakkeren vervulde, en daarbij streefde naar zo min mogelijk bloedvergieten.

Een treffend voorbeeld van dit nieuwe adelsideaal is het Leven van de heilige Geraldus graaf van Aurillac, geschreven in het midden van de tiende eeuw door Odo abt van Cluny[20]. Odo schreef dit boek uit de volgende overweging: 'Aangezien wij menen dat deze Godsman aan de machtigen tot voorbeeld is gegeven, kunnen zij zelf zien hoe ze hem moeten navolgen, als iemand die hun uit hun eigen omgeving en van hun eigen rang wordt voorgehouden'. Graaf Gerald maakte nooit misbruik van zijn macht en zocht zijn eigen roem niet, maar hielp de armen, de weduwen en wezen en vocht alleen als het strikt noodzakelijk was en dan nog maar met omgekeerde wapenen, zodat er geen bloed vloeide. Als hij overwon in de strijd (en dat gebeurde, door Gods bescherming), nam hij geen wraak op de overwonnen tegenstander, maar trachtte hem door mildheid te verzoenen en van zijn slechte levenswandel af te brengen. Zo toonde hij dus, dat men zelfs op een hoge post in de wereld als heilige kon leven, en juist dat was het wat Odo van Cluny zijn adellijke hoorders wilde bijbrengen.

Adellijke hoorders inderdaad, want dit ideaal was niet bedoeld voor gewone krijgslieden en al evenmin voor ridders, die er omstreeks 950, toen dit werd geschreven, nog helemaal niet waren. Maar het was speciaal de hoge adel, de stand waartoe graaf Gerald behoorde, die hiermee hervormd moest worden en gewonnen voor de Godsvredegedachte. Als zodanig had deze levensbeschrijving hetzelfde doel als de zwaardzegen na de Schwertleite, die we hiervóór weergaven en die in dezelfde tijd in Duitsland in gebruik kwam: de adel er toe te bewegen zijn taak in de wereld in overeenstemming met de christelijke leer te vervullen.

Ditzelfde ideaal van de edelmoedige held die de zwakken beschermt en jegens zijn vijanden genade voor recht laat gelden, vinden we in Duitsland in de tiende eeuw terug in de legende van de heilige Gangolf, gedicht door Hrosvitha van Gandersheim; en in het midden van de elfde eeuw in het Latijnse heldenepos Ruodlieb, dat in het klooster Tegernsee

werd geschreven[21]. Men heeft dit laatste gewoonlijk beschouwd als een vroeg voorbeeld van Duitse ridderepiek, en inderdaad vertoont Ruodlieb trekken van verwantschap met Arthurhelden zoals Perceval en Walewein. Maar aan de andere kant maakt hij in vergelijking met hen meer de indruk van de oud-Germaanse held die op eigen gelegenheid door de landen rondtrekt; terwijl Perceval en Walewein, hoewel beiden vorstenzonen en geen gewone ridders, hun daden toch verrichtten in een hogere opdracht en van het dienstbaarheidsideaal van de twaalfde-eeuwse ridderschap waren doordrenkt.

Ons uitgangspunt bij deze uitweiding over Cluny en het adelsideaal van de tiende en elfde eeuw was het zwaardzegenformulier uit de tiende eeuw, dat in zwang kwam in verband met de Schwertleite. Daarin werd het zwaard gezegend opdat het kon dienen tot bescherming van kerken, weduwen en wezen, tegen de heidenen en andere belagers. Dit was dus een opdracht voor edellieden en het zou dit nog tot laat in de twaalfde eeuw blijven. Zo staat nog in een oorkonde van 1183 van Willem graaf van Valentinois te lezen: 'Het is een opvallend kenteken van de adel, en het gezag van ons zwaard vereist, dat wij wezen en weduwen verdedigen en behoeden, rechtspreken, en gerechtigheid doen aan de armen in hun nooddruft'[22].

Des te opvallender is het, dat bij Bonizo van Sutri al omstreeks 1090 de plicht tot het beschermen van armen, weduwen en wezen tot de voorschriften vcor de gewone ridders behoorde, terwijl de kerk en de dagelijkse levenspraktijk die aan de koning en de adel voorbehielden. Maar waarschijnlijk beschouwde Bonizo de milites zozeer als de directe dienaren van de koning, dat hij op hen een koningsplicht overdroeg zonder het tussenstadium van de adellijke zwaardzegen.

Zoals we al eerder zagen (blz. 39) was de Schwertleite eigenlijk een volwassenheidssymbool en iets wat alleen bij jonge edellieden plaatsvond, dus niet bij krijgslieden van lagere stand. De kerkelijke zwaardzegen was daarbij niet verplicht, en de omgording was ook al vóór de kerkelijke plechtigheid gedaan door de vader of een andere verwant van de jongeling. Het was oorspronkelijk een volkomen wereldlijke handeling, die echter na verloop van eeuwen door de kerk binnen haar bereik werd getrokken doordat ze er een zegen aan verbond. Daarbij moet nog terloops worden opgemerkt, dat het woord miles, te vertalen met krijgsman en later met rid-

der, in dit hele zwaardzegenformulier niet voorkwam, en verder dat er ook geen eed in handen van een geestelijke bijhoorde.
Daarnaast waren er ook zegenbeden voor krijgslieden die ten oorlog trokken, waarin Gods hulp werd ingeroepen voor hun gezondheid en hun geluk in de strijd. Maar hierin was ten eerste niet van een omgording met het zwaard sprake en ten tweede niet van de plicht tot bescherming van de kerk en van weduwen en wezen. In deze formulieren werd daarentegen wel over militantes en militia gesproken, en zij hadden dan ook betrekking op gewone soldaten, in een situatie die hemelsbreed van de adellijke Schwertleite verschilde.
Hoewel het in beide gevallen ging om mannen die het zwaard voerden, duurde het nog tot de dertiende eeuw voordat de termen miles en militia uit het ene soort formulier werden overgenomen in het andere. Zo kreeg pas in een Pontificale uit de tweede helft van de dertiende eeuw[23] de zegen van een zwaard na de omgording en van de drager daarvan het opschrift 'Benedictio novi militis', dus zegen over iemand die pas ridder is. De tekst van de zwaardzegen was daarin vrijwel gelijk aan de bovenvertaalde formule uit de tiende eeuw, met alleen deze toevoeging, dat het zwaard niet alleen tegen heidenen maar ook tegen ketters gebruikt moest worden.
Deze Benedictio novi militis staat nog tegenwoordig in het Pontificale Romanum, uitgebreid met een ceremonieel voor een echte ridderslag. Maar of deze laatste dikwijls in de daar beschreven vorm heeft plaatsgevonden, valt zeer te betwijfelen, want al wilde de kerk eerst van de Schwertleite en later van de ridderpromotie, met of zonder slag, wel een sacrament maken, de riddermaking zelf is toch steeds een wereldlijke handeling gebleven. Dat het gebruik werd daarna naar de kerk te gaan om zijn zwaard te laten zegenen, doet daaraan niets toe of af.
De neiging om iemand die met het zwaard werd omgord, miles te noemen, kwam dus in liturgische formules pas in de dertiende eeuw naar voren. In wereldlijke geschriften is het oudste voorbeeld daarvan echter al te vinden in de kroniek van Herman van Doornik, die omstreeks het midden van de twaalfde eeuw werd geschreven. Daarin wordt verteld, dat Boudewijn VII graaf van Vlaanderen kort na 1106 de onterfde zoon van de Hertog van Normandië bij zich opnam en opvoedde en hem op zijn veertiende jaar miles maakte, dus ridder[24]. Dat moet wel betekenen dat de zwaardom-

1. Ridders in actie tijdens één van de Italiaanse veldtochten van de Duitse keizer Hendrik VI (1190—1197).

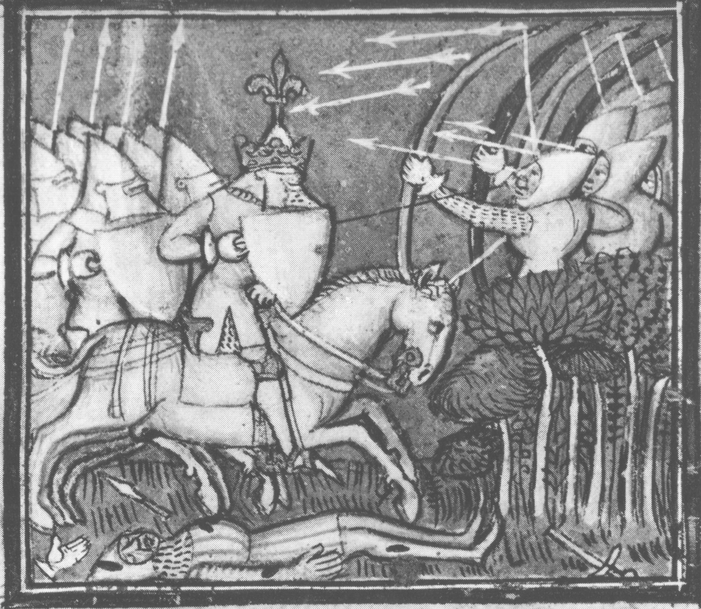
(Zie voor een uitvoerige toelichting van alle foto's pag. 100 e.v.)

2. Een ridder wordt aangekleed voor de strijd: pages binden hem zijn zwaard en sporen om, terwijl hij zichzelf de bepluimde helm opzet.

3. Een leger van Engelsen en Bourgondiërs neemt stormenderhand een brug, om een stad te gaan ontzetten die door de Fransen wordt belegerd (1423).

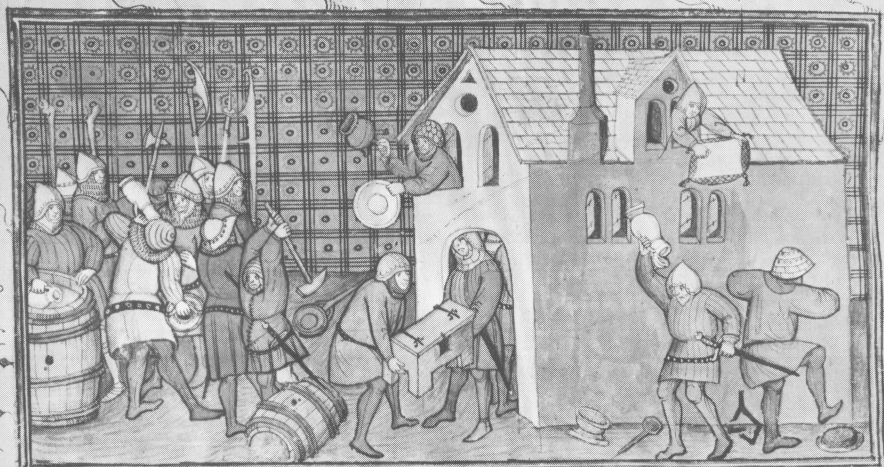
4. De slag bij Poitiers (1356): van achter het struikgewas schieten Engelse boogschutters op het Franse ridderleger en behalen een grote overwinning.

5. Vlaams voetvolk wordt verslagen door een Frans ridderleger, waarbij Filips van Artevelde, leider van de Gentse volksbeweging, sneuvelt (slag bij Rosebeke, 1382).

6. Zwitsers voetvolk uit Appenzell (met de berenvlag) ziet kans een Oostenrijks ridderleger te verslaan (slag bij Vögelinsegg, 1403).

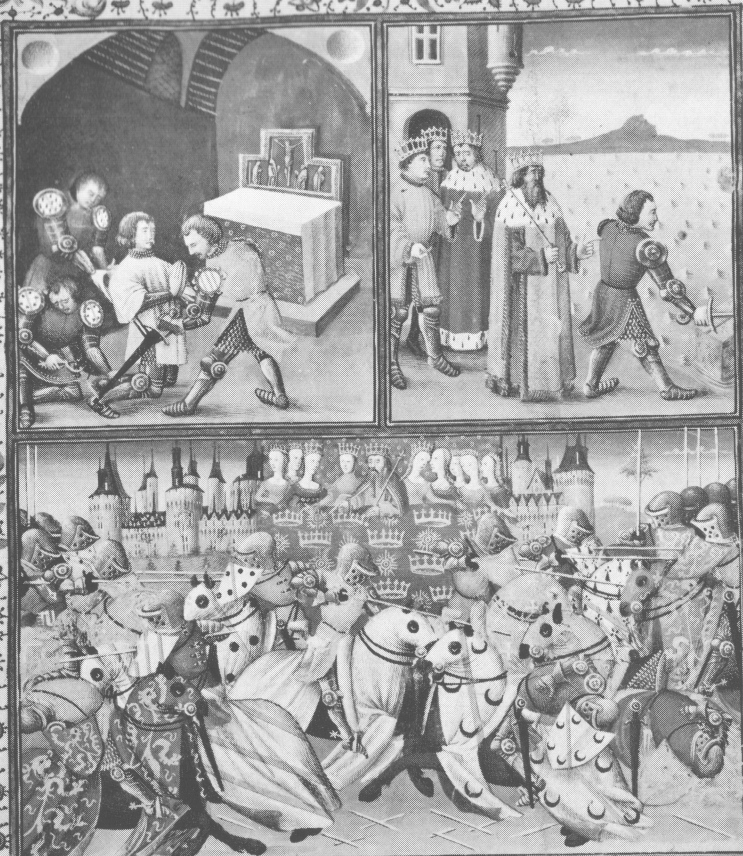

7. Franse ridders trekken over een zelfgebouwde schipbrug de Seine over (1358).

8. Soldaten plunderen het huis van een rijke burger van Parijs en bedrinken zich aan de wijnvoorraad.

9. Sint-Maarten wordt ridder gemaakt, doordat hem het zwaard en de sporen worden omgebonden.

10. Episoden uit de geschiedenis van Galahad, één van de helden van koning Arthur.

gording van deze jonge prins plaats vond toen hij veertien jaar oud was, dus op een leeftijd die in de middeleeuwen wel net voor volwassen kon gelden. Dat deze plechtigheid in dit geval als riddermaking werd aangeduid, komt voor rekening van de kroniekschrijver uit het midden van de twaalfde eeuw en betekent niet dat dit in 1106 ook al zo werd genoemd.

Het volgende voorbeeld van een zwaardomgording die werd aangeduid als riddermaking is te vinden in de kroniek van Giselbert van Bergen, geschreven omstreeks 1196, en wel in een verhaal over het jaar 1168. In dat jaar hebben graaf Boudewijn IV van Henegouwen en gravin Aleida samen met hun vier dochters en hun twee zonen te Valenciennes met veel eerbetoon en vreugde hun zoon Boudewijn tot ridder verheven (er staat eigenlijk: tot ridder geordend). Daarmee was een lang gekoesterd verlangen van die graaf in vervulling gegaan, want het was al in jaren niet voorgekomen dat een graaf van Henegouwen een zoon tot ridder gemaakt of een dochter getrouwd zag[25].

Ook hier slaat het verhaal kennelijk op een volwassenheidsrite bij een jong edelman, voltrokken bij zijn intree in de grote mensen-maatschappij, net zoals voor een jong meisje haar huwelijk die intrede betekende. We weten niet hoe oud de jonge Boudewijn in 1168 was, alleen dat hij het jaar daarna trouwde met Margaretha van Vlaanderen. Hij zal dus waarschijnlijk omstreeks 15 of 16 jaar oud zijn geweest.

In de kroniek van Giselbert van Bergen staat ook een uitvoerig verslag van een feest te Mainz aan het hof van keizer Frederik Barbarossa op tweede Pinksterdag 1184 ter gelegenheid van de ridderpromotie van Frederik's beide zonen Hendrik en Frederik, van wie Hendrik toen 15 jaar oud was. Giselbert noemt dit net als bij Boudewijn van Henegouwen 'tot ridder ordenen' en beschrijft dan dat er daarbij wel 70 000 vorsten en edele ridders aanwezig waren, die met elkaar wedijverden in het uitdelen van kostbare geschenken. Die dag en de volgende werd er een toernooi gehouden zonder wapenen, maar met schilden en banieren, waaraan wel 20 000 ridders deelnamen en waarin de zoons van de keizer hun behendigheid te paard toonden[26].

Over dit hoffeest wordt ook in andere kronieken bericht, maar veel korter, en daar heet het dat de zoons van de keizer omgord werden met het militaire zwaard of met het zwaard van ridderschap[27]. Ook bij dit feest ging het dus om een Schwert-

leite van jonge prinsen, hetgeen aan het einde van de twaalfde eeuw werd aangeduid als een ridderpromotie. Het opvallende hierbij is, dat in geen van de kronieken melding wordt gemaakt van een kerkelijke handeling bij deze zwaardomgording, zodat we wel mogen aannemen dat die toen ook niet plaats vond. Hoewel er dus wel een kerkelijke zwaardzegen voor de pas omgorde edelman bestond, was het volstrekt niet verplicht zich hieraan te onderwerpen.
Zelfs schijnt het in Frankrijk nog in het begin van de dertiende eeuw heel ongebruikelijk te zijn geweest, dat een zwaardomgording gepaard ging met een kerkelijke handeling. Tenminste, toen de Franse graaf Simon de Montfort, graaf van Toulouse, in 1213 zijn zoon Amalrich door de bisschoppen van Orléans en Auxerre voor het altaar met het zwaard liet omgorden, waarbij onder andere het lied 'Kom Schepper Heilige Geest' werd gezongen, gaf de monnik die dit beschreef als commentaar: 'O nieuw en ongehoord soort ridderschap! Wie zou hierbij zijn tranen kunnen inhouden?'[28] Maar het kan ook wel zijn, dat die ontroering alleen werd veroorzaakt door het feit dat de zwaardomgording zelf gebeurde door geestelijken, hetgeen inderdaad heel ongewoon was. Dan zou dus een kerkelijke plechtigheid na de omgording wel in Frankrijk bekend kunnen zijn geweest. Maar het moet gezegd worden, dat de Franse bronnen vóór de dertiende eeuw daarover zwijgen.
Aan de andere kant berichten Engelse bronnen, dat al in de elfde eeuw in Engeland de zwaardzegen gebruikelijk was, en dat deze zelfs werd voorafgegaan door een biecht en een doorwaakte nacht. 's Morgens legde de jongeling dan zijn zwaard op het altaar, en tijdens de mis werd het door de priester gezegend. Daarna ontving de jonge man de communie[29]. Hier zou men dus werkelijk van een omgordingswijding kunnen spreken, die vooruitwijst naar de ridderwijding uit de dertiende eeuw.
Het zijn ook speciaal in Engeland levende schrijvers geweest, die zich in de twaalfde eeuw verdiepten in de mogelijkheid van een riddereed: John van Salisbury en Peter van Blois.
John van Salisbury schreef zijn hoofdwerk Policraticus in het midden van de twaalfde eeuw (beëindigd in 1159), toen hij particulier secretaris was van de aartsbisschop van Canterbury. Omdat hij later in de strijd tussen Thomas a Becket, de volgende aartsbisschop van Canterbury, en koning Hendrik II van Engeland de kant van Thomas a Becket koos, moest

hij na de beruchte moord op Thomas (de moord in de kathedraal, 1170) uitwijken naar Frankrijk, waar hij als bisschop van Chartres stierf. Zijn werk Policraticus is een handboek voor de staatsman in acht delen en behandelt alle aspecten van het openbare leven. Voor ons doel is het zesde deel het interessantst, waarin hij spreekt over de milites.
Nadat hij daarin eerst heeft uiteengezet dat de krijgslieden niet alleen op grond van hun lichaamskracht maar ook van hun karakter behoren te worden uitgekozen, omdat niemand iets heeft aan sterke maar trouweloze soldaten[30], spreekt hij vervolgens over de eed waarmee in het Romeinse Rijk de soldaten zich plachten te verbinden. Volgens Vegetius (een laat-Romeins schrijver over militaire zaken, uit de vierde of vijfde eeuw, toen het christendom dus al staatsgodsdienst was) moesten de soldaten bij de naam van God, Christus en de Heilige Geest én bij de majesteit van de vorst, die bij de gratie Gods regeerde, zweren dat ze krachtig alle bevelen van de vorst zouden opvolgen, niet de gelederen in de steek zouden laten en de dood niet zouden schuwen terwille van de publieke zaak. Daarna pas werd hun het militair beroep toevertrouwd[31]. Zo was men dus soldaat krachtens keuze en door een eed; en, zegt John van Salisbury in een volgend hoofdstuk 'hoewel er mensen zijn die zich niet door een plechtige eed aan de kerk gebonden voelen, omdat deze volgens de gewoonte van zeer velen niet wordt afgelegd, is er toch niemand die niet aan de kerk onderworpen is door een stilzwijgende of uitdrukkelijke eed. ... Daarom is het al een zeer oude plechtige gewoonte, dat iemand op de dag waarop hij met het zwaard wordt omgord, plechtig naar de kerk gaat en na zijn zwaard op het altaar neergelegd en aangeboden te hebben als het ware met een plechtige belofte zich toewijdt aan de gehoorzaamheid aan het altaar, en de voortdurende dienst van het zwaard, dat wil zeggen van zijn beroep, aan God belooft. Maar het is helemaal niet noodzakelijk dat dit met woorden wordt gedaan, daar de wettige belofte in het feit van zijn krijgsdienst is ingesloten'[32].
John van Salisbury zag dus wel in zijn eigen omgeving, dat die eed niet werkelijk werd afgelegd; zoals we boven al zagen kwam er bij de zwaardzegen helemaal geen eed te pas volgens de kerkelijke formulieren. Maar hij wilde het toch wel graag zo interpreteren alsof een eed was inbegrepen in het neerleggen van het zwaard op het altaar, en als dit achterwege bleef in het krijgsberoep zelf.

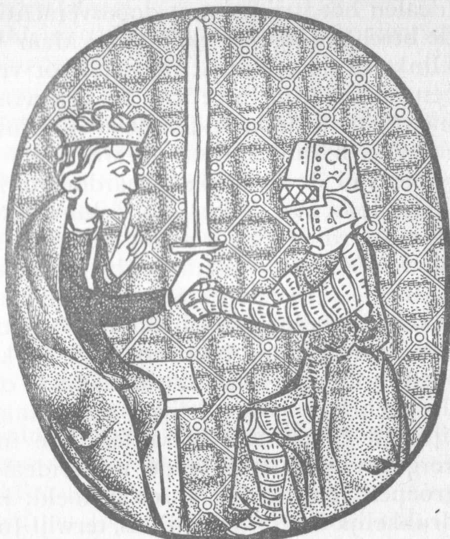
Diezelfde opvatting van de eed die stilzwijgend inbegrepen zou zijn in het neerleggen van het zwaard op het altaar, vinden we veel minder uitgebreid ook in de vierennegentigste brief van Peter van Blois. Peter schreef zijn brieven aan de meest uiteenlopende personen in de tweede helft van de twaalfde eeuw, terwijl hij verblijf hield aan het hof van de Engelse koning Hendrik II. In die vierennegentigste brief ging hij te keer tegen de ruwe taal die de ridders uitsloegen, hun roverijen op de goederen van de kerken en de zwelgpartijen waaraan ze zich bij gebrek aan bezigheid overgaven. 'Vroeger', schreef hij, 'verplichtten de krijgslieden zich met een eed, dat ze pal zouden staan voor de staat, dat ze in het gelid niet zouden vluchten en dat ze het publieke belang meer waard zouden achten dan hun eigen leven. Maar ook tegenwoordig ontvangen de recruten hun zwaarden van het altaar, om daarmee te beloven dat ze zonen van de kerk zijn en hun zwaard hebben opgenomen tot eer van het priesterambt, tot bescherming van de armen, tot straf van de boosdoeners en bevrijding van het vaderland.' In de praktijk echter doen ze dan juist het tegenovergestelde[33].

Peter van Blois formuleerde in deze regels tevens een christelijk ridderideaal, en ook John van Salisbury had tussen zijn uiteenzettingen over de eed door zo'n ideaal opgesteld. Dat luidde bij hem als volgt: 'Maar wat is het nut van de geordende ridderschap? De Kerk beschermen, trouweloosheid bestrijden, het priesterambt eren, onrechtmatigheden tegen de armen wegnemen, het land tot vrede brengen, voor zijn broeders zijn bloed vergieten, en als het nodig is het leven verliezen'[34].

We mogen wel eens even stilstaan bij deze uitspraken van twee Engelse geestelijken uit de twaalfde eeuw, want we kunnen er allerlei interessante dingen uit afleiden.

In de eerste plaats is dus hun binnensmokkelen van een riddereed opvallend, met tussen de regels door de erkenning dat deze in de praktijk niet werd afgelegd.

In de tweede plaats spraken zij over milites en militia in een verband dat meer met het volwassenheidsritueel van de zwaardomgording dan met het uittrekken in een oorlog had te maken. Dat kwam onder andere doordat ze zich op bronnen uit de laat-Romeinse oudheid beriepen, waarin nog van geen ridderschap en geen Germaanse adellijke Schwertleite sprake was. Maar dat door elkaar halen van twee of zelfs drie begrippen miles: krijgsman in de oorlog, ridder in het

12. Een ridder ontvangt het zwaard. Naar een miniatuur, ca. 1300, in Durham Cathedral.

gevolg van een heer, en jong edelman die met het zwaard is omgord, wijst er tevens op dat in hun tijd, dus de tweede helft van de twaalfde eeuw, de riddernaam zich begon uit te breiden over de adel, zoals we dat ook in de kroniek van Giselbert van Bergen hebben gezien. Het betekent niet, dat de adellijke zwaardomgording zich nu ook ging uitbreiden tot de gewone ridders (dienstlieden en kleine leenmannen); daarvoor ontbreken ons wat betreft de twaalfde eeuw trouwens ook alle verdere aanwijzingen. Gegevens over ministerialen die met een zwaardritueel tot ridder werden gemaakt, bezitten we pas uit de dertiende eeuw: als eerste het verhaal van de Oostenrijkse ministerialis Ulrich von Liechtenstein, die in 1222 ter gelegenheid van de bruiloft van hertog Leopold van Oostenrijk's dochter samen met tweehonderdvijftig schildknapen het zwaard ontving en daardoor ridder werd[35]. Het derde punt waarop we bij John van Salisbury en Peter van Blois moeten letten, is hun ridderideaal. In vergelijking met het oudere ideaal van Bonizo van Sutri (zie blz. 33) wordt hierin veel minder de nadruk gelegd op de dienst aan de wereld en veel meer op die aan kerk en christenheid. Het element van trouw aan de vorst en aan de eigen heer is hier helemaal afwezig, terwijl ook de bescherming van weduwen en wezen, die oude koningsplicht, ontbreekt. Wel zit in beide

idealen het strijden met doodsverachting opgesloten, evenals de bescherming van de armen. Maar bij John van Salisbury klinkt in de opdracht het land tot vrede te brengen, tevens een herinnering mee aan de Godsvrede, waarvan de handhaving door de kerk aan de adel bevolen was. Dit is dus niet zozeer een ridderideaal als wel een heerserstaak, die in het kader van de adellijke zwaardomgording goed past. Verder is de dienst aan de kerk bij John van Salisbury positiever geformuleerd dan bij Bonizo: bescherming van de kerk en eerbied voor het priesterambt bij John, tegenover de negatieve eisen niets te ondernemen tegen de kerk en ketters en scheurmakers te bestrijden bij Bonizo. Bovendien is het hele kader van de dienst bij John en Peter kerkelijk, maar bij Bonizo staatkundig. Zo staan dus deze beide opvattingen van de ridderplichten onafhankelijk naast elkaar, maar met de mogelijkheid elkaar aan te vullen. We moeten bovendien niet vergeten, dat deze beide ridderidealen voor verschillende groepen van mensen waren bedoeld: Bonizo behandelde uitdrukkelijk de gewone milites, terwijl John schreef over edelen die met het zwaard waren omgord.
Het ridderideaal van John van Salisbury werd in het begin van de dertiende eeuw woordelijk overgenomen door de Franse monnik Helinand van Froidmont, in zijn geschrift Over het goede bestuur van de vorst. Hij plaatste het in een staatkundig kader en haalde daartoe ook woordelijk stukken van John over de soldateneed bij de Romeinen aan. Maar aan de andere kant nam hij ook diens woorden over de zwaardzegen als kerkelijke riddereed over, met een beschrijving van de doorwaakte nacht ervóór, staande en in gebed doorgebracht, die bij John van Salisbury ontbreekt. Bovendien betoogde hij, dat de ridders weliswaar aan de vorst moesten gehoorzamen maar nog meer aan God, en dat daarom de bevelen van een onrechtvaardig vorst niet door hen mochten worden opgevolgd[36]. Het was een compromis, of als men wil een voorzichtig uitgebalanceerd evenwicht tussen staat en kerk, dat uit zijn ridderopvatting naar voren kwam. Latere schrijvers zijn zich blijven bezighouden met de Romeinse soldateneed en de kerkelijke plechtigheid van de ridderwijding, en al naar gelang van hun persoonlijke opvattingen lieten ze de weegschaal meer naar de kerkelijke of de wereldlijke kant doorslaan. Om dit te laten zien, kiezen we twee Nederlandse voorbeelden, Johannes de Beka en Philips van Leyden. Zij leefden beide in de veertiende eeuw, toen

de adel allang deel uitmaakte van de ridderschap en toen dus zowel ministerialen als kleine vrije leenmannen als edelen tot de ridders en knapen werden gerekend.
Johannes de Beka schreef zijn Kroniek[37] omstreeks 1340 en behandelde daarin de geschiedenis van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht op een pseudo-humanistische manier: hij wilde, zoals de Italiaanse mode dat begon voor te schrijven, zijn lezers verbluffen door zijn kennis van de klassieke oudheid en andere oude gebruiken, zonder zich te storen aan de historische juistheid van zijn verhaal. Zo diste hij over de ridderpromotie van graaf Willem II van Holland (1234—1256) een volkomen verzonnen verhaal op, waarin hij echter zijn behoefte aan geleerd vertoon en ook aan zedepreken kon bevredigen. Die ridderpromotie zou in 1247 te Keulen hebben plaats gevonden, toen Willem II 20 jaar was en net tot koning van het Duitse Rijk gekozen: hij zou daardoor bij zijn koningskroning te Aken tenminste ridder en niet langer schildknaap zijn. Ze ging met een omvangrijk ceremonieel gepaard, en Johannes de Beka zette zich ér echt toe hiervan een uitvoerig verslag te geven 'omdat de meeste ridders tegenwoordig uit zuinigheid overdadige plechtigheden weglaten en alleen maar door de ridderslag de ridderwaardigheid ontvangen'[38].
Zo werd dus volgens Johannes de Beka de schildknaap Willem door de koning van Bohemen voor de kardinaal-legaat van de Apostolische Stoel gevoerd, in de Keulse Dom. Toen legde de kardinaal hem de betekenis van het woord miles uit, namelijk dat een ridder *m*agnanimus, *i*ngenuus, *l*argifluus, *e*gregius en *s*trenuus moest zijn, en wel in deze zin: grootmoedig in tegenspoed, vrij door geboorte, royaal in rijkdom, uitstekend in hoffelijkheid en sterk in mannelijke moed. Voordat hij toen zijn belofte aflegde, moest hij aandachtig naar de volgende regel luisteren: 'ten eerste met vrome aandacht dagelijks de mis horen; voor het katholiek geloof stoutmoedig het lichaam blootstellen; de heilige kerk met haar dienaren van alle belagers bevrijden; weduwen en wezen in hun nood beschermen; onrechtvaardige oorlogen vermijden; onbillijke beloningen afwijzen; voor de bevrijding van iedere onschuldige een tweegevecht aangaan; toernooien alleen terwille van de militaire oefening bezoeken; de keizer of zijn plaatsvervanger eerbiedig in wereldlijke zaken gehoorzamen; de staat onverminderd in zijn kracht laten; de leengoederen van het Rijk niet vervreemden; en onberispelijk bij God en

13. Tweegevecht.

De jonge held Teuerdanck, links met rad-embleem op zijn mantel, woont voor zijn opvoeding een tweegevecht bij. De strijdende ridders storten met versplinterde lans van hun paard.
Houtsnede no. 101 uit *Die Geverlichkeiten und eins Teils der Geschichten des loblichen streytparen und hochberümbten Helds und Ritters Herr Tewrdannckhs* (Nürnberg 1517).

de mensen in deze wereld leven'. Daarna vouwde de kardinaal Willems handen op de Bijbel en nam hem de eed af dat hij deze regel zou naleven. Vervolgens gaf de koning van Bohemen hem een slag op de nek, met de woorden 'ik orden U tot ridder tot eer van de almachtige God en ik neem U met vreugde in ons college op'. Daarmee was de plechtigheid geeindigd. Vervolgens werd er een toernooi gehouden, en gedurende drie dagen hield Willem een schitterend hof en begiftigde alle rijksgroten met royale geschenken.
Tot zover Johannes de Beka, die met dit verhaal zijn tijdgenoten voorhield hoe eigenlijk een ridderwijding in zijn werk behoorde te gaan. Het was helemaal een kerkelijke plechtigheid geworden, waarbij een wereldlijk vorst alleen nog de ridderslag toediende, die in de plaats was gekomen van de vroegere zwaardomgording. De regel zelf, die met een eed in handen van de kardinaal-legaat werd bezworen, vertoonde een eigenaardig mengsel van wereldlijke en geestelijke trekken, waarvan we er sommige al hebben leren kennen, maar waarin andere elementen nieuw waren, waarschijnlijk door Beka zelf bedacht. Zo bij voorbeeld de plicht om dagelijks de mis te horen, de eis van het duelleren en de beperking van het toernooibezoek, en ook het verbod om leengoederen van het Rijk te vervreemden. In de praktijk sloegen deze eisen en verboden wel op werkelijke toestanden, maar dat ze juist tot de ridderregel moesten worden gerekend, komt voor verantwoording van Beka zelf. De ridders uit de veertiende eeuw kenden deze regel ook niet, zoals de schrijver zelf opmerkte, maar moesten hem leren uit een oud verhaal. Maar of de ridderschap in de dertiende eeuw, ten tijde van graaf Willem II, beter onderricht was, valt zeer te betwijfelen, en in elk geval kan het ceremonieel van de ridderslag in die tijd nog niet zijn toegepast.
Heel anders dan door Johannes de Beka, die de ridderwijding gepaard liet gaan met een kerkelijke eedsaflegging, werd de oorspronkelijke ridderpromotie door Philips van Leyden beschreven. Hij was geestelijke net als Beka, maar bovendien jurist en gespecialiseerd in het Romeinse recht. Zijn boek was niet een historische kroniek, maar een juridisch traktaat tot onderricht aan een vorst[39]; met allerlei fictieve geschillen erin, die zouden kunnen worden opgelost door regels uit het Romeinse wetboek. Het was opgedragen aan graaf Willem V van Holland uit het Beierse huis, voor wie het ook in de eerste plaats was bestemd.

Hij deelde zijn boek in Gevallen in, en stelde in Geval no. 62[40] de vraag of milites, die door hun eed aan de staat waren gebonden, ook door particulieren in dienst mochten worden genomen. Dat mocht volgens hem niet, en ook moesten de ridders niet menen dat ze door nevenwerkzaamheden aan te nemen ontslagen zouden zijn van hun eigenlijke taak. Ze waren immers met grote plechtigheid tot hun rang bevorderd, zoals bij voorbeeld het geval was met graaf Willem II van Holland (dat verhaal kende hij uit de kroniek van Beka, waarvan hij zelf een exemplaar in handschrift bezat). En dan volgt in zijn uiteenzetting niet een samenvatting van die kerkelijke plechtigheid, maar wel een helemaal aan Romeinsrechtelijke bronnen ontleend verslag over de selectie van soldaten en de eed die ze moesten zweren, dat ze desnoods de dood niet zouden schuwen ter verdediging van de staat. Daarna kregen ze het zwaard om, en een teken op hun arm waaraan zij konden worden herkend. Daarin kwamen ze overeen met de geestelijken, die immers de tonsuur kregen als herkenningsteken. 'Want in vele opzichten komen geestelijke en wereldlijke ridders overeen. Maar in raadsvergaderingen verschillen ze veel van elkaar, en dat is geen wonder, want zij moeten zich met de wapenen en niet met vergaderingen bezig houden.'

Een ridderideaal kwam er bij Philips van Leyden helemaal niet uit, hoogstens het strijden met doodsverachting in dienst van de staat. En van kerkelijke deelname aan de ridderpromotie was bij hem al evenmin sprake. Verder was zijn belangstelling zo theoretisch gericht, dat hij volstrekt niet merkte dat veertiende-eeuwse ridders onmogelijk met Romeinse krijgslieden vergeleken konden worden, en dat een geval zoals hij het stelde in de praktijk niet kon voorkomen. Want ridders waren in de veertiende eeuw maar zelden beroepssoldaten, en als ze dat waren stonden ze niet in dienst van de staat, maar van individuele vorsten en heren. Een punt dat wel praktische betekenis had, was de vraag die hij zich in datzelfde Geval no. 62 stelde, of ridders van ridderlijke geboorte moesten zijn, en of ze door de ridderslag in de adelstand werden verheven of niet. Maar dat is een heel andere zaak, waarmee we ons later nog zullen bezighouden.

Nu we hiermee ons overzicht van riddereden hebben afgesloten, moeten we terug gaan naar een heel ver uitgangspunt, namelijk de kerkelijke bemoeiingen met mensen die werke-

lijk ten strijde trokken. De zwaardzegeningen na de Schwertleite betroffen alleen de adel en niet de gewone krijgslieden of ridders. Maar op een andere manier werden ook de krijgslieden in de loop van de eeuwen binnen de kerkelijke sfeer getrokken, en wel zozeer, dat de adel er jaloers op werd en ook zelf tegen het einde van de twaalfde eeuw de miles-naam begeerde te dragen.
Er zijn drie situaties geweest waarin de kerk zich rekenschap heeft moeten geven van haar houding tegenover het krijgsbedrijf: de Godsvrede en de handhaving daarvan, de Investituurstrijd tussen paus en keizer, en de kruistochten. Daarvan zijn de kruistochten het beslissende element geweest voor de status-verhoging van de milites, aangezien zij het meest verbreide enthousiasme ontmoetten. Zelfs kan men wel volhouden dat er zonder kruistochten geen ridderschap zou zijn ontstaan[41]: want dan zou het krijgsberoep een gewone laag bij de grondse bezigheid zijn gebleven die niet klassevormend had gewerkt, omdat er dan geen erecode gevormd en geen ideaal nagestreefd zou zijn. Met alleen maar de dienst aan de wereldlijke heer en de straks nog te behandelen dienst aan de dame of hoofse liefde, zou uit de grote groep van krijgslieden en weerbare dienstmannen zich geen ridderschap hebben ontwikkeld. En zeker zou de adel zich hiervoor niet zo hebben geïnteresseerd dat hij daaraan mee ging doen en sinds de dertiende eeuw zelf een bestanddeel van de ridderschap vormde.
Hoewel aan de kruistochtbeweging in dit verband dus de erepalm toekomt, moeten we eerst nog kort iets zeggen over de tweede van de drie situaties waarin de kerk zich met het vechten bezighield: de Investituurstrijd. Deze heeft zoveel polemiek over het al of niet geoorloofd zijn van een kerkelijke oorlog opgeleverd, dat we er niet helemaal aan kunnen voorbijgaan[42].
Uit de vele geschriften die in de elfde eeuw daaraan werden gewijd door voorstanders en tegenstanders van de pauselijke partij, kiezen we er slechts één uit, en wel het Boek aan een vriend van Bonizo van Sutri[43], geschreven in 1085—1086.
Zoals we al weten, was Bonizo een vurig aanhanger van de paus in deze strijd tegen de keizer, en daarom betoogde hij ook met een reeks argumenten uit de kerkgeschiedenis dat het aan christenen van meet af aan geoorloofd was geweest voor hun geloof met de wapenen in de hand te strijden. De keizersgezinde partij betoogde daartegenover, dat de kerk als

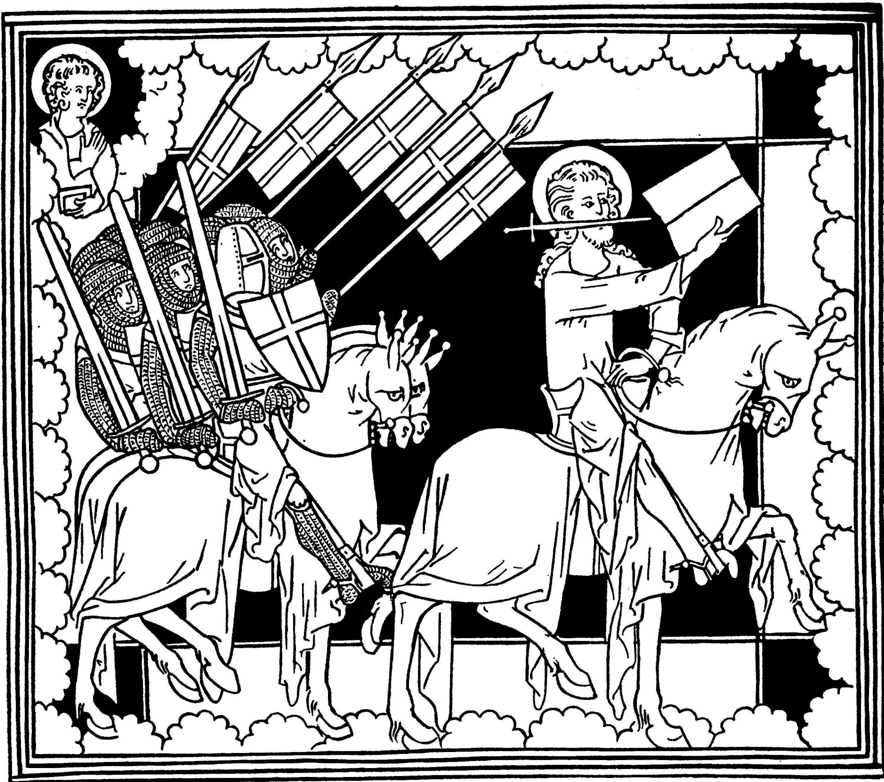
militia Christi met de geest behoorde te strijden en niet met de wapenen, want dat dit tegen Christus' geboden inging. Maar Bonizo stelde van zijn kant de vraag waarom men wel voor de aardse koning en niet voor de hemelse zou mogen vechten? Waarom wel voor de staat en niet voor de gerechtigheid? Waarom wel tegen barbaren en niet tegen ketters?[44]
In zijn hele geschrift komt duidelijk tot uiting dat strijd tegen ketters en schismatici in zijn ogen een heilige zaak was, waarvoor iedere christen behoorde te strijden. Scheurmakers waren in zijn opvatting de tegenstanders van paus Gregorius VII, aanhangers van de tegenpaus Clemens III (Wibert van Ravenna), die zelf de weerloosheid van de kerk predikte.
Dit betoog van Bonizo is voor ons van belang omdat hetzelfde punt van strijd tegen ketters en scheurmakers ook weer opdook in zijn latere boek Over het christelijke leven, onder de geboden voor de milites (zie blz. 34). Merkwaardig is daarbij, dat de strijd tegen de heidenen buiten de christelijke kerk bij hem nauwelijks aandacht kreeg, hoewel hij toch leefde vlak voor de eerste kruistocht. De belangstelling van hem en ook van de andere polemisten in de Investituurstrijd was zo volledig gericht op het bestrijden van tegenstanders binnen de christenheid, dat het denkbeeld van een strijd naar buiten helemaal werd teruggedrongen. Daardoor heeft de Investituurstrijd waarschijnlijk remmend gewerkt op de kruistochtgedachte[45], al heeft hij de geesten wel rijp gemaakt voor een heilige oorlog.
Het enthousiasme van de lekenwereld voor de binnenkerkelijke oorlog, de militia sancti Petri zoals paus Gregorius VII het noemde, is door het gebrek aan eenstemmigheid onder de geestelijken nooit groot geweest. Bovendien sprak het motief van deze strijd niet erg tot de verbeelding van de leken, aangezien het voor henzelf weinig verschil maakte of het oppertoezicht over de geestelijkheid en vervolgens over de hele christenheid nu eigenlijk bij de paus of bij de wereldlijke vorsten zou berusten. Wat wel tot hun verbeelding sprak, was de bevrijding van Christus' graf van heidense overheersing en het herwinnen van het erfgoed van de hemelse Heer. Dat zijn dan ook de motieven geweest die in de propaganda voor de verschillende kruistochten steeds sterker naar voren zijn gebracht en waarmee gedurende meer dan een eeuw de kruisvaarders zich bij massa's lieten werven.
Natuurlijk, de kruisvaart bracht dikwijls een behoorlijke soldij mee, en verder had men ook kans op allerlei buit of op

14. Kruistochtscène.
Strijd van Turken (met sterrenvlag en kromzwaarden) tegen Duitsers, Fransen en Brabanders (zie de vaandels rechts).
Houtsnede uit *Die alder excellenste Cronyke van Brabant* (Antwerpen 1497).

leengoederen in het Heilige Land. Er kon bovendien een drang naar avonturen in worden uitgeleefd en er kwam wat meer ontplooiing in de levens van jongere zonen voor wie thuis toch geen erfgoed over was. Het bracht grote risico's mee, maar ook de kans op materieel gewin, en dat zal zeker wel veel weerbare mannen ertoe hebben verleid mee te trekken. Maar als het dat alleen was geweest, hadden ze toch net zo goed kooplieden op de lange afstand kunnen worden en voor handelswinst naar verre landen kunnen trekken. Dat gebeurde tijdens de kruistochten ook al op grote schaal: de handel was al weer in het midden van de elfde eeuw herleefd en de steden waren in opkomst. Zeker profiteerden deze van de nieuwe trek naar het Oosten, en hun opbloei werd er

door gestimuleerd en versneld. Maar de kruisvaarders zelf hadden toch nog andere motieven dan alleen materiële.
Het blijkt uit de historische kronieken en andere bronnen, dat de geestdrift waarmee duizenden mannen in 1096 het kruisteken aannamen en uittrokken naar Jeruzalem, de paus zelf volledig heeft verrast. Paus Urbanus II had in 1095 op een concilie in Clermont, in Frankrijk, een oproep gericht tot de christelijke milites om voortaan hun onderlinge veten te laten rusten (het motief van de Godsvrede dus) en zich eensgezind te wenden tot bestrijding van de heidenen. In zijn oorspronkelijke gedachtengang waren dat niet in de eerste plaats de mohammedanen in Palestina, maar in Klein-Azië in het algemeen en speciaal aan de grenzen van het Byzantijnse Rijk. Want hij had in 1095 op een eerder concilie een verzoek om hulp van de Byzantijnse keizer Alexios gekregen, om een christelijk leger te sturen tot bestrijding van de Turken. Daarvoor heeft paus Urbanus oorspronkelijk blijkbaar troepen willen werven, maar op weg naar Clermont is hij van gedachte veranderd en heeft hij als doel van de tocht Jeruzalem uitgekozen[46]. Dit bracht in zijn propaganda een heel nieuw motief: niet alleen de eensgezinde oorlog tegen de heidenen, maar bovendien de pelgrimstocht naar het Heilige Graf[47].
Pelgrimstochten in weerloosheid waren van ouds door christenen ondernomen, en Jeruzalem met het Heilige Graf was daarvan wel het meest geliefde doel. Zo'n tocht bracht een volledige aflaat van zonden mee en werd dikwijls ook daarvoor ondernomen. Maar dat men gewapend daarheen trekken en toch de aflaat verdienen zou, was iets nieuws, iets wat van kerkelijke zijde pas mogelijk werd nadat de heilige oorlog als zodanig was aanvaard. Dat was dus gebeurd tijdens de Investituurstrijd, en in die zin nam Urbanus II een gedachte van Gregorius VII weer op.
Wat echter de weerbare manschap van zijn tijd waarschijnlijk het meest heeft aangesproken, was de vazalliteit die elke gelovige aan zijn opperste leenheer Christus was verschuldigd in ruil voor diens offerdood aan het kruis. Die vazalliteit vereiste in dit geval de dienst aan de Heer voor het terugveroveren van zijn erfgoed Palestina, uit de hand van de heidense Turken[48].
We hebben de tekst van Urbanus' oproep in Clermont niet letterlijk over, maar kunnen hem alleen afleiden uit de berichten van verschillende kroniekschrijvers, die er nogal uit-

15. Christus als aanvoerder van de kruisridders (Openbaring 19 : 15). Naar een miniatuur uit een Engels handschrift van de Apocalypse, begin 14e eeuw, British Museum ms Royal 19 B 15 fol. 37a, London.

eenlopende versies van geven[49]. Maar in strekking stemmen ze wel met elkaar overeen, ook wat betreft de uitwerking van de rede: in Clermont waren maar betrekkelijk weinig edelen en ridders aanwezig, maar het volgende jaar, toen de oproep zich door Europa had verspreid, stroomden de kruisvaarders toe.

Hoe het verloop van de kruistochten is geweest, behoeft hier niet te worden uiteengezet, want daarover bestaat genoeg literatuur. Hier moet er alleen op worden gewezen, dat het uittrekken in een heilige oorlog onder de krijgsroep 'God wil het' en met de voorstelling van Christus zelf als leenheer en tevens legeraanvoerder voorop, in een geweldige latente behoefte van de westerse krijgslieden blijkt te hebben voorzien.

Dit was nu eens eindelijk een militia waar de adel met graagte aan meedeed: weliswaar weerbare dienst aan een heer zoals dienstlieden die plachten te verrichten, maar tevens de nobelste dienst die men zich kon denken, de dienst aan Christus zelf.

De lof van deze nieuwe ridderdienst was het, die door Bernard van Clairvaux werd verkondigd in zijn traktaat voor de Orde van de Tempeliers: Over de lof van de nieuwe ridderschap[50]. De Tempeliers waren vrome ridders, die zich in Jeruzalem in 1120 aaneen hadden gesloten tot bescherming van de pelgrims en die verder het leven van geestelijken leidden. Ze woonden in de zogenaamde tempel van Salomo in een deel van het paleis van de christelijke koning van Jeruzalem en heetten daarom Tempeliers. Al in 1128, spoedig na de oprichting, vroeg deze Orde een regel aan Bernard van Clairvaux, die toen zelf de meest gezaghebbende monnik van de jonge Cisterciënser Orde was. Hij heeft zich dan ook op de regel daarvan geïnspireerd bij het opstellen van de regel voor de Tempeliers. Maar behalve dat hij een regel voor hen maakte, schreef Bernard ook het bovengenoemde traktaat als propagandageschrift, om andere ridders aan te sporen zich bij de Tempeliers aan te sluiten.

Wat de wereldlijke ridders bedreven, schreef hij, was eerder malitia dan militia, veeleer kwaadaardigheid dan ridderschap. En bovendien leverde die hun niets op, want als ze sneuvelden, verloren ze hun leven en als ze overwonnen, hun ziel. Want als het niet Christus' zaak was waarvoor werd gevochten, pleegden zij doodslag en verspeelden dus hun zieleheil. 'Maar de ridders van Christus strijden veilig de strijd van hun Heer, geenszins bevreesd voor zonde op grond van het doden van vijanden noch voor gevaar op grond van hun eigen dood: want wanneer de dood terwille van Christus óf gedragen óf toegebracht moet worden, heeft hij niets van een misdaad maar verdient hij zeer veel roem . . . In de dood van een heiden wordt een christen geroemd omdat Christus verheerlijkt wordt; in de dood van een christen opent zich de vrijgevigheid van de Koning, wanneer de ridder tot zijn beloning wordt uitgeleid'. Dat was dus het loon voor de christelijke militia: roem op deze aarde en de hemelse zaligheid bovendien. En hiermee kunnen we ons overzicht van de kerkelijke ridderidealen besluiten, die we nu als volgt kunnen samenvatten: hulp aan armen en zwakken, geen vetes onderling, en strijd in Christus' leger tegen de vijanden van de kerk.

11. De vier Heemskinderen worden door Karel de Grote tot ridder geslagen.

12. Sint-Joris en de draak.

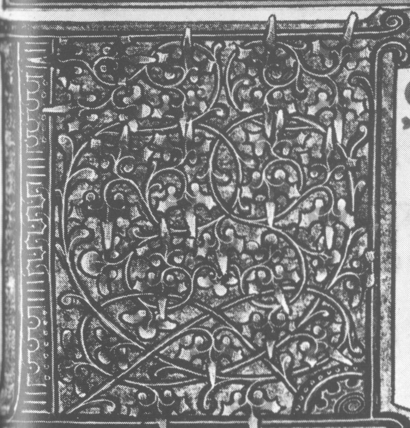
13. Sint-Joris, schutspatroon van de ridders.

14. Een ridder in maliënkolder ontvangt uit de hand van een priester de heilige hostie. Rechts een soldaat in Romeinse wapenrusting, die als buitenstaander toekijkt.

15. De ridderschap bestond voor een groot deel uit ministerialen, zoals deze maarschalk Hüglin von Schönegg, die knielend op zijn grafmonument is afgebeeld.

Cy commence le premier liur
de ce traittie qui contient . iiij .
parties . dont la premiere est
des quatre motifz pour faire le
passaige doultre mer
Du premier motif
Le premier motif donques est mon

16. Franse kruisvaarders vertrekken naar het Heilige Land.

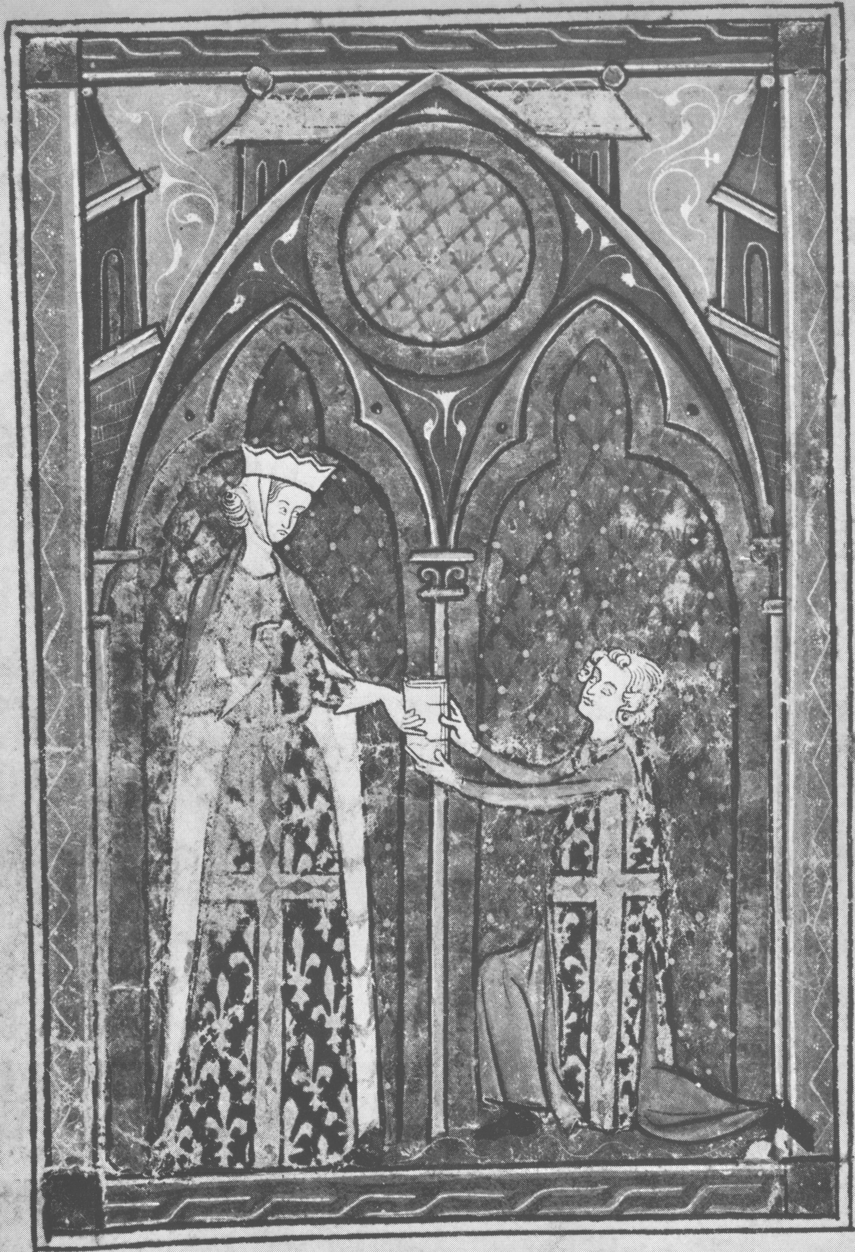

17. Verschillende mohammedaanse steden worden door de kruisridders ingenomen.

18. Een ridder biedt zijn hart aan zijn dame aan. Het hondje dat tegen haar opspringt symboliseert de trouw.

19. Een ridder knielt met een geschenk aan de voeten van zijn dame.

Op het eerste gezicht kan het lijken alsof de dienst aan de leenheer en aan de kerk, die we tot nu toe hebben behandeld, niets heeft te maken met zoiets persoonlijks als de liefde van een ridder voor zijn dame: het eerste speelt zich immers af in de openbaarheid, terwijl het laatste tot het privé-leven behoort. Maar als we zo denken, gaan we veel te veel uit van de moderne scheiding tussen beroep en vrije tijd, in plaats van de eenheid van alle levensverschijnselen in het oog te houden, die in de middeleeuwen gold.
Het verband tussen publieke plichten en persoonlijke gevoelens kon voor de middeleeuwse ridder op drie manieren tot uiting komen: liefde en plicht konden elkaar wederzijds stimuleren, óf ze kwamen met elkaar in een tragisch conflict. En als derde bestond er een mengvorm tussen de liefde als stimulans en de liefde als bron van conflict, namelijk dat de minnaar door zijn liefde voor een onbereikbare of verboden geliefde weliswaar in een tragisch conflict met de menselijke en goddelijke wetten geraakte, maar juist daardoor tot ware heldendaden werd aangezet. In die situatie van een stimulerend conflict bevonden zich de helden van de Provençaalse troubadoursliederen en van sommige ridderromans, met name Lancelot, en zij waren het die het meest volledig de service d'amour of dienst aan de dame in praktijk brachten.
Dit thema is in het kort aangeduid in een Frans kruistochtlied uit de twaalfde eeuw, gedicht door een anoniem dichter die zichzelf 'li chastelains d'Arras' noemt, dus de burggraaf van Atrecht[51]. Hij zegt:

Zonder hart ga ik weg naar het rijk van Syrië:
Het blijft bij U, dat is zijn zoetste verblijf.
Edele dame, hoe zal het lichaam alleen leven?
Als ik Uw hart bij mij heb als gezelschap
Zal ik vrolijker en dapperder zijn:
Door Uw hart zal ik ridderlijk zijn.
Door het edele hart van koningin Guenièvre
Werd Lancelot moediger en dapperder;
Voor haar ondernam hij menige moeilijke daad,
En leed hij smarten en grote moeite;
Maar dubbel beloonde hem
Na zijn lijden een trouwe en nobele Liefde:
In die hoop dien ik en zal ik steeds dienen
Haar die mijn hart verwacht.

Hier is dus een man aan het woord die een kruistochtgelofte heeft afgelegd en daarom naar het Heilige Land moet trekken, met achterlating van zijn geliefde. Maar als hij nu maar ondanks de afstand op haar liefde mag rekenen, zal zij hem uit de verte tot moedige en ridderlijke daden inspireren, in een voortdurende dienst aan haar. Daarbij vergelijkt hij zichzelf met Lancelot, hoewel deze zich in een nog moeilijker conflictsituatie bevond dan hijzelf. Want deze burggraaf van Atrecht beleeft hier weliswaar een conflict tussen plicht en liefde, maar zonder de wetten van de samenleving te overtreden. Maar de Lancelot uit de Arthur-romans laadt door zijn onwettige liefde voor koningin Guenièvre, de vrouw van koning Arthur, de dubbele schuld op zich van overspel én ontrouw jegens zijn leenheer. Daarmee schendt hij dus de wetten van de kerk en van de wereld, maar desondanks wordt hij door deze liefde gedreven tot de meest grootse en opofferende heldendaden. Zijn liefde gaat alle menselijke schuld te boven, doordat ze zichzelf niet zoekt maar helemaal in dienst staat van de aanbeden geliefde. Een reden voor schuldgevoelens is voor hem alleen het tekortschieten in toewijding aan haar. Maar hij weet dat de wereld deze overspelige liefde niet toestaat, en daarom moet hij haar geheim houden en rondzwerven ver van de plaats waar zijn koningin vertoeft. Daar in de verte verricht hij dus zijn heldendaden, in de hoop dat de roem daarvan tot haar zal doordringen en dat haar liefde hem uiteindelijk zal belonen.
Er zijn in de bloeitijd van de ridderromantiek verschillende bewerkingen van het Lancelot-verhaal gemaakt, waarin dit thema met variaties is behandeld. Maar het meest toegespitst is het wel in de roman in verzen van Chrétien de Troyes: Le Chevalier de la Charrette, de Ridder van de Kar[52]. Daarin wordt verteld dat koningin Guenièvre eens gevangen was genomen door een schurkachtige prins, en dat Lancelot en Gauvain (Walewein) beiden op weg waren haar te zoeken en te bevrijden. Daarbij toonde Lancelot zoveel haast, dat hij zijn paard dood reed en dus te voet verder moest. Op dat moment verscheen een dwerg met een kar, waarmee men in dat land misdadigers naar de plaats van hun terechtstelling placht te voeren. Hij bood aan, Lancelot op weg te helpen naar de koningin, als hij in die kar stapte en zich liet rijden. Na een korte aarzeling nam deze ook werkelijk die schande op zich (want het werd als een schande beschouwd op zo'n kar te zitten), omdat de liefde voor Guenièvre het hem be-

val. Maar toen hij na talloze omzwervingen en heldendaden, inmiddels weer van een paard voorzien, bij het kasteel was gekomen waar zij gevangen werd gehouden, en toen hij een overwinning had bevochten op haar bewaker, keek ze hem nog niet eens vriendelijk aan als dank voor zijn toewijding: want hij had een ogenblik geaarzeld voor hij in de kar stapte, terwijl de liefde had geëist dat hij dit zonder enig bedenken deed. Hij trok dus weer verder, en pas toen Guenièvre een bericht van zijn dood had gekregen (een vals bericht overigens), kreeg ze spijt van haar hooghartigheid. Het enige rendez-vous tussen hen beiden in dit hele verhaal vond plaats toen Lancelot op een eveneens vals bericht van haar dood weer bij haar terugkwam en de reden van haar onvriendelijk gedrag hoorde. Toen erkende hij zijn schuld, maar omdat hij zoveel had doorstaan terwille van haar, vergaf ze hem en stond hem in het geheim een intiem nachtelijk samenzijn toe.

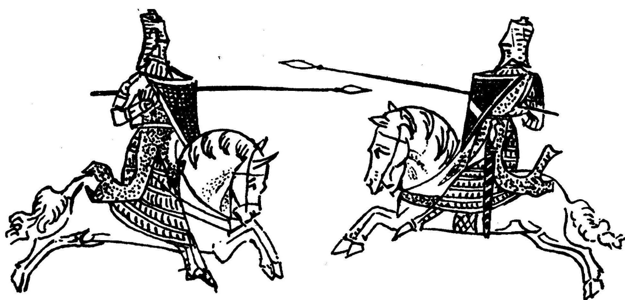
Daarna gaat het verhaal nog een hele tijd verder, waarbij Guenièvre hem nog de beproeving oplegt, dat hij in een toernooi waar zij bij is, zo slecht mogelijk moet vechten. Dat doet hij in gehoorzaamheid aan haar, tot spot van alle aanwezigen. Maar de volgende dag beveelt ze hem zo goed mogelijk te vechten, wat hij dan natuurlijk ook doet, tot ieders bewondering.

Het thema van dit verhaal is, dat voor liefde alle andere menselijke overwegingen moeten wijken, zelfs de eer. Wat de dame beveelt, is wet, hoe grillig het ook mag zijn. De beproevingen die dit tot gevolg heeft, worden beschreven als een martelaarschap, maar van dien aard dat het door de minnaar wordt beleefd als een verrukking. Ook bewijst hij haar een verering, gelijk aan die voor de relieken in de kerk.

Chrétien de Troyes schreef dit verhaal op verzoek van zijn meesteres, gravin Marie van Champagne, omstreeks 1180. Er is reden om aan te nemen, dat deze opvatting van de liefde hem zelf te ver ging, maar dat hij zich in dit opzicht schikte naar de ideeën van gravin Marie. Zij kwam zelf uit de sfeer van de Provençaalse troubadourslyriek: Willem IX van Aquitanië, de eerste bekende troubadour, was haar grootvader, en de lichtzinnige Alianora, eerst de vrouw van koning Lodewijk VII van Frankrijk en later van koning Hendrik II van Engeland, was haar moeder. Hoewel Marie niet in de Provence was opgevoed, maar in de omgeving van Parijs, had zij toch zoveel van de zuidelijke geest van haar geslacht ge-

erfd, dat zij hiervan haar eigen hof in Champagne wist te doordringen. Aan dat hof was het, dat de beroemde 'dits d'amour' of liefdesvonnissen werden uitgesproken, waarin zij zelf met nog enige gravinnen oordeel velde in geschillen tussen geliefden.
Een aantal van die vonnissen is ons overgeleverd door de kapelaan Andreas (het is niet zeker, maar wel waarschijnlijk, dat hij haar hofkapelaan was) in zijn boek Over de Liefde. In dat boek worden regels gegeven voor het gedrag en de conversatie van geliefden onderling, terwijl ook wordt gediscussieerd over de vraag of monniken en nonnen mogen liefhebben. Dit laatste wordt tenslotte verboden, maar niet dan nadat is opgemerkt, dat de liefde van een geestelijke ook voordelen biedt: 'Want een geestelijke blijkt in elk opzicht behoedzamer en voorzichtiger te zijn dan een leek, en hij beschikt met een grotere matiging over zichzelf en het zijne en is gewend met een passender zelfbeheersing [mensura] alles te regelen; en omdat een geestelijke volgens de Schrift ervaring heeft in de kennis van alle dingen'[53].
Het argument van de behoedzaamheid van de geestelijke, die hem tot een beter minnaar maakt dan een leek, is ook te vinden in een aantal oud-Franse gedichten uit diezelfde tijd, die alle dit ene thema hebben: het debat tussen de geestelijke en de ridder[54]. Zij spelen zich meestal af in een idyllische tuin vol vogels, waarin twee meisjes verschijnen, even mooi en even rijk gekleed, maar met één groot verschil: de ene bemint een geestelijke en de ander een ridder. Zij gaan dan tegen elkaar uitweiden over de voortreffelijkheden van hun minnaars, en de dieren in het park kiezen partij en doen tenslotte uitspraak; gewoonlijk ten gunste van de geestelijke. Want de ridder draagt wel mooie kleren en hij verricht wel allerlei heldendaden voor zijn geliefde, maar hij is arm en meestal ver weg en bovendien kletst hij over zijn liefde tegen zijn kameraden. Maar de geestelijke blijft thuis, kan veel rijkere geschenken geven dan de ridder, en heeft bovendien zoveel angst voor de schande, dat hij tot elke prijs zijn liefde geheim houdt. Het verbodene van zo'n liefde is er dus juist een aanbeveling voor.
Anders dan in deze gedichten werd de liefde van een geestelijke door Andreas Capellanus tenslotte echter als zondig afgewezen. Maar wat hij niet afwees, was de liefde van iemand die met een ander was getrouwd. Want huwelijk en liefde waren zulke verschillende dingen, dat ze zelfs helemaal niet

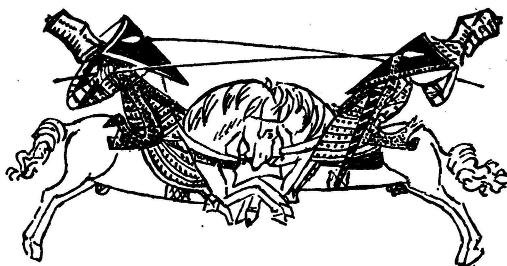
16. De ladder der deugden.
Onderaan de ladder de miles (ridder) en de laica (vrouw die geen kloosterzuster is), die door hun zucht naar aardse goederen van de ladder dreigen af te vallen. Boven hen de clericus (geestelijke), die blootstaat aan de verleiding van zijn vriendin (amica clerici, rechts op het dak van de kerk).
Naar een miniatuur uit de *Hortus Deliciarum* van Herrad van Landsberg (eind 12e eeuw).

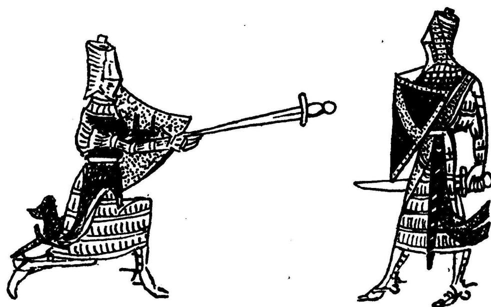
met elkaar vergelijkbaar waren. Dat was althans het oordeel van de gravin van Narbonne, weergegeven door Andreas in liefdesvonnis no IX. Van haar afkomstig is ook vonnis no VIII over deze zaak: 'Hoewel een zekere dame gebonden was in een heel goed passende liefde, heeft zij toch later een eervol huwelijk gesloten en zich onttrokken aan de liefde van haar minnaar en hem de gebruikelijke vertroostingen ontzegd. Maar het onedelmoedige gedrag van deze vrouw wordt op de volgende wijze met de woorden van vrouwe Mengardis van Narbonne aan de kaak gesteld: een nieuwe huwelijksband sluit niet terecht een eerdere liefde uit, tenzij de vrouw begeert zich geheel en al van liefde te onthouden en verder niet meer lief te hebben'[55].

17. Tweegevecht of joust: eerst wordt te paard met lansen gestreden, vervolgens te voet met zwaarden, en tenslotte geeft de overwonnen partij zich met gebogen knieën over.
Naar pentekeningen uit een 13e-eeuws handschrift, Bibliothèque Nationale ms français 1463, Paris.

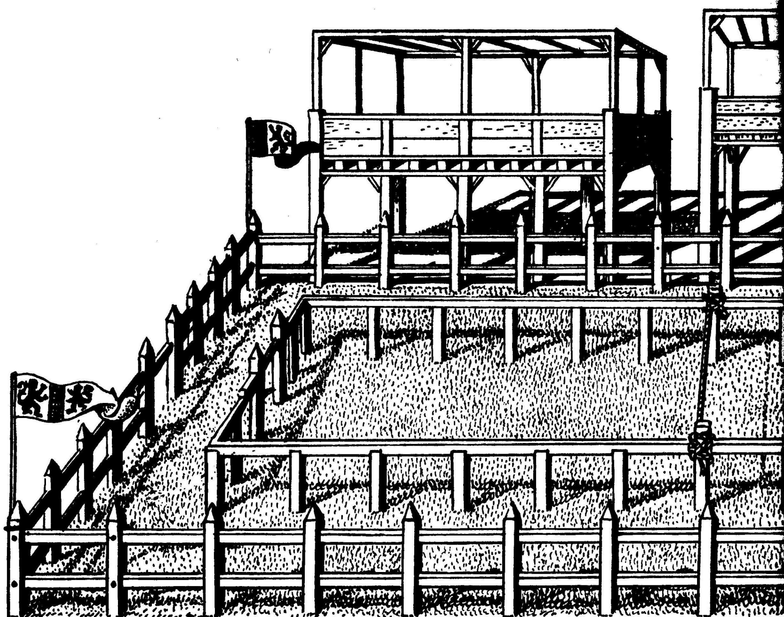

Een huwelijk met de één sluit dus de liefde voor een ander niet uit, zoals ook blijkt uit de eerste van de eenendertig liefdesregels, die Andreas elders in zijn boek geeft: 'Een huwelijk is geen juiste verontschuldiging om niet lief te hebben'[56].
Het was helemaal in overeenstemming met de opvattingen van de Provençaalse troubadours, dat Andreas dit beginsel huldigde, want zij bezongen gewoonlijk een liefde voor een getrouwde vrouw. Een essentieel kenmerk van hun liefde was, dat deze een bijna bovenaards en voor hen onbereikbaar wezen gold, dat zij met een bijna mystieke toewijding aanbaden. Er was altijd hoop op een beloning, maar meestal werd deze hun onthouden, en in dat geval vond de liefde in het liefhebben zelf haar loon en vreugde. Als de dame niet getrouwd was, was ze niet onbereikbaar voor de minnaar en bovendien had ze dan niet zoveel sociale status als de getrouwde vrouw: het jonge meisje was zeker lieflijk en begeerlijk, maar niet met zoveel maatschappelijk aanzien bekleed dat ze als een meesteres, ja bijna als een godin, kon worden

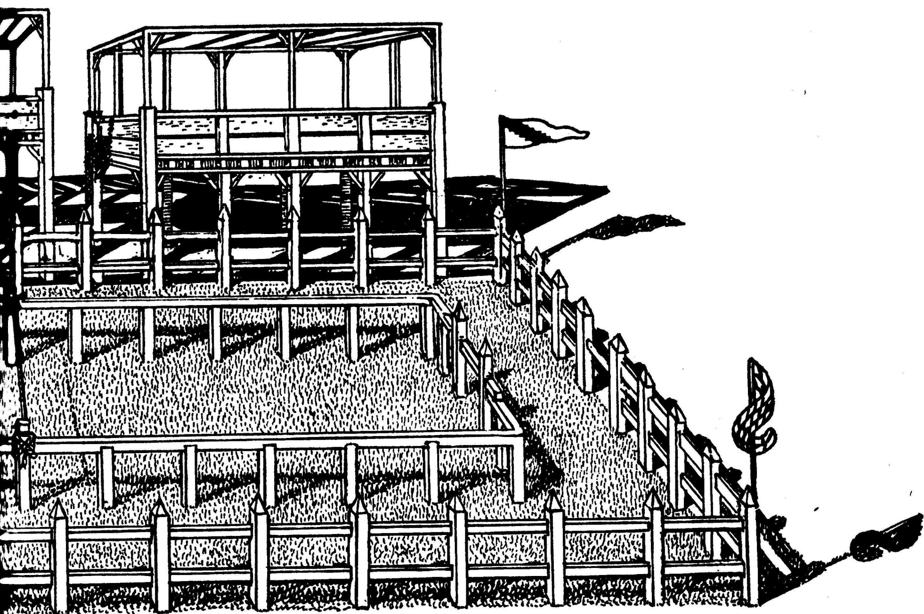
vereerd. Het was een zielsbeweging die verwant was aan de christelijke mystiek in haar volkomen overgave en toewijding aan het object van de liefde. Alleen was het natuurlijk juist dit object zelf, de verboden geliefde, dat maakte dat het nooit een echt christelijke mystiek kon worden. De Provençaalse service d'amour was een pseudo-religie, die in Zuid-Frankrijk veel weerklank vond, maar in het noorden met enige argwaan werd bekeken en niet algemeen aanvaard.
Het zou dan ook onjuist zijn te menen, dat in alle ridderromans uit het gebied van de Langue d'Oïl, dus uit Noord- en West-Frankrijk, een onwettige liefde het centrale thema zou zijn. Even belangrijk zijn de romans waarin de held terwille van zijn wettige echtgenote allerlei ontberingen moet lijden of waarin hij een jong meisje als vrouw moet veroveren. In dat geval ontstaat de dramatiek van het verhaal niet uit een conflict tussen liefde en goddelijke of menselijke wetten, maar tussen liefde en eer.
Twee verschillende oplossingen die voor dat laatste conflict konden worden gevonden, zijn ons door Chrétien de Troyes bezongen, in zijn gedichten Erec (geschreven omstreeks 1160) en Yvain (ongeveer 1170)[57], dus beide vóór de Chevalier de la Charrette. In Erec wordt de held een tijdlang door de liefde voor zijn jonge vrouw Enide zo verblind, dat hij al zijn ridderplichten verwaarloost en zich daardoor de spot van zijn omgeving op de hals haalt. Pas als Enide hem daarop wijst, komt hij tot bezinning, woedend op zichzelf en op haar, en neemt haar mee op een tocht vol avonturen om haar zijn ridderlijke moed te bewijzen. Na afloop daarvan beseffen zij beiden, dat hun liefde wel belangrijk is, maar dat Erecs eer daaronder niet mag lijden. De eer heeft het dus van de liefde gewonnen[58].
Juist andersom verloopt het verhaal in Yvain, waarin deze de jonge vrouw Laudine trouwt, maar haar spoedig al verlaat om zijn avontuurlijke leven te gaan hervatten. Maar na enige tijd, als Laudines dienares vol verwijten aan koning Arthurs hof verschijnt, krijgt hij berouw en keert hij terug om zich met zijn vrouw te verzoenen. Daar blijkt de liefde tenslotte sterker dan de eer.
In deze lijn voortgaande zien we Chrétien de Troyes dan in de Chevalier de la Charrette (geschreven omstreeks 1180) een liefde beschrijven waarin welbewust de oneer wordt aanvaard als de geliefde dat beveelt; maar dan is het intussen geen wettige geliefde meer. Het thema van eer en liefde is

hem dus blijven bezighouden en is ook overgenomen in de Duitse bewerkingen van zijn gedichten. Want de eer was een van de meest opvallende kenmerken van de ridders uit de ridderromans en gold ook eerder als een deugd dan als ijdelheid of egoïstische roemzucht. Ook hing er toen nog niet die bijsmaak aan van formalisme in het naleven van etiketteregels, dat het eergevoel van de laat-middeleeuwse ridderschap in onze ogen zo irritant maakt[59]. De eer uit de twaalfde-eeuwse ridderverhalen was juist een mengeling van deugden, zoals moed, plichtsgevoel, trouw aan het gegeven woord, opkomen voor zwakken en in het algemeen 'valeur' of 'werdekeit'. 'Honneur' en 'valeur' gingen hand in hand als het er om ging de liefde van een dame te winnen, en speelden dan net zo'n belangrijke rol als 'courtoisie' en 'druerie', ofwel hoofsheid en galanterie.
De hoofse liefde voegde een hele code van deugden toe aan de idealen die voor de ridder in dienst van een heer of in dienst van de kerk golden, en verleende daaraan een onmiskenbare verfijning. Als de gedachte aan de dame niet had meegespeeld, had de moed op het slagveld en in het toernooi waarschijnlijk niet die bijklank van grootmoedigheid gekregen, die het woord 'prouesse' heeft, of in de Duitse ridderromans 'hohe muot', een deugd die ook door vrouwen kon worden beoefend. Er waren voor de latere middeleeuwers negen bij uitstek dappere mannen, namelijk Hector, Caesar, Alexander, Jozua, David, Judas Maccabaeus, koning Arthur, Karel de Grote en Godfried van Bouillon: de zogenaamde 'neuf preux'; en er waren ook negen strijdbare vrouwen, onder wie de Amazonenkoningin Penthesileia, die de 'neuf preuses' werden genoemd[60]. Zij allen bezaten dus in de hoogste mate de deugd van de 'prouesse'. Daarnaast was er een niet minder hoofse deugd, de zelfbeheersing, 'mensura', 'mesure' of in het Duits 'mâze', die maakte dat de ware ridder er maar niet woest op los sloeg of zich aan de eerste de beste maagd vergreep, maar dat hij zich inhield en zijn gevoelens niet onmiddellijk toonde. Het was een voorname houding, die van de hoofse ridder werd gevraagd, waarin felheid en hartstocht werden getemperd door respect voor de vrouw en voor ieder die om hulp vroeg, en zelfs voor de tegenstander. Want vaak werd een verslagen vijand niet gedood, maar vrijgelaten op zijn woord van eer, bij voorbeeld om aan het hof van koning Arthur te gaan vertellen door wie hij was verslagen. En zo'n verslagene hield dat woord ook en was nooit zo

18. Toernooiveld.
Het toernooi moet zich afspelen binnen de binnenste omheining, nadat de touwen zijn gekapt. De ruimte tussen de twee omheiningen is bedoeld voor herauten en voetknechten van de strijdende partijen; de tribunes links en rechts zijn voor de dames die toekijken, terwijl op de middelste tribune de vier scheidsrechters met een

eerloos dat hij dan lafhartig verdween.
De opvoedende werking die van de liefde voor een dame uitging op een jonge ridder, wordt ons heel duidelijk beschreven in een Franse ridderroman waarvan ook een Middelnederlandse vertaling bestaat: Ferguut[61]. Het interessante aan de Ferguut in sociaal opzicht is de afkomst van de held, die door het hele verhaal heen een rol speelt. Ferguut was namelijk geen man van onbetwist ridderlijke geboorte, maar de zoon van een rijke boer en een ridderboortige vrouw. Zijn moeder was beneden haar sociale rang getrouwd, maar had dat terwille van het bezit van haar man gedaan. Hun kinderen werden opgevoed als boerenarbeiders op het land van hun vader, maar in de jongste, Ferguut, ontwaakte het verlangen naar ridderlijke daden, toen hij eens koning Arthur

heraut plaatsnemen. De omvang van het strijdperk wordt bepaald naar het aantal deelnemers aan het toernooi, zodat de strijdende ridders het perk geheel vullen en dicht op elkaar moeten vechten. Naar een geaquarelleerde tekening voor het *'Livre des Tournois du Roi René'*, ca 1460-1465, Bibliothèque Nationale ms français 2695, Paris.

met zijn ridders zag voorbijtrekken. Na enig protest van zijn vader maar op voorspraak van zijn moeder mocht hij tenslotte naar Arthurs hof en werd daar ridder gemaakt; en toen begon een leven vol avonturen.
De beslissende ontmoeting aan het begin van zijn ridderloopbaan was zijn kennismaking met het meisje Galiëne, de dochter van een ridder wiens gast hij was. Zij werd meteen verliefd op hem en had zelfs de stoutmoedigheid hem dat te bekennen. Maar hij, nog helemaal niet gewend aan de hoofdse omgang met vrouwen, wees in het begin haar liefde af. Zij verdween toen vol schaamte heimelijk uit haars vaders kasteel, en van dat moment af werd Ferguut gekweld door berouw over zijn boers gedrag. Toen begon er voor hem een leerschool vol beproevingen, gericht op het terugvinden van

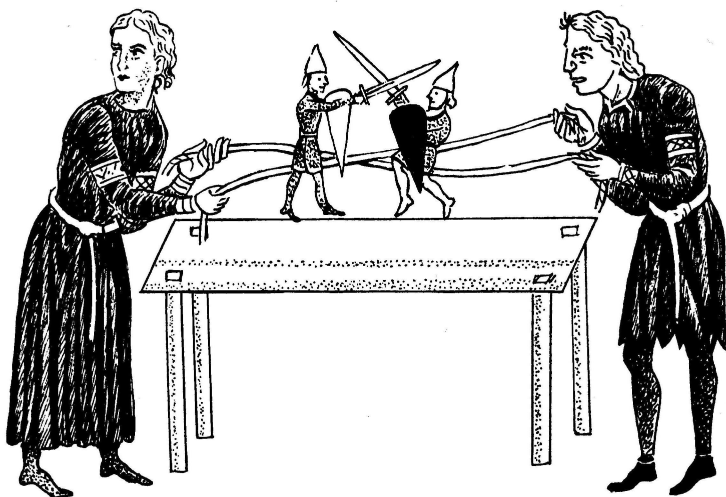
de eenmaal versmade maar intussen vurig begeerde geliefde. Tenslotte lukte het hem ook haar te vinden en een ongewenste huwelijkskandidaat te verslaan, en zelfs om Galiënes schaamtegevoelens te overwinnen en met haar te trouwen. Want zij had hem nog steeds even vurig lief als in het begin, en zijn liefde voor haar was door de ontberingen alleen maar gegroeid.
Hier werkte dus de hoofse liefde als een leerschool voor een boerenjongen, die pas daardoor een echte ridder werd. Hij mocht dan al door koning Arthur zelf met het zwaard zijn omgord en tot ridder gemaakt (in de oud-Franse Fergus uit het begin van de dertiende eeuw werd hij alleen omgord, maar in de Middelnederlandse Ferguut uit het einde van die eeuw is bovendien sprake van een ridder*slag*)[62], maar zonder de veredelende beproevingen van de liefde bleef hij een 'dorper'. Zo hield dit verhaal aan de ene kant een vermaning in voor al die hooggeplaatste maar brute houwdegens, die meenden zonder innerlijke verfijning toch ridders te kunnen zijn; en aan de andere kant kon het hoop geven aan jongens van nederige afkomst, dat zij door inspanning en opoffering toch de hoogste trede van de maatschappelijke ladder konden bereiken. De sociale stijging, die ook in de middeleeuwse werkelijkheid voorkwam, vond hier een dichterlijke vorm[63].
In de Franse ridderverhalen werden koningen en edelen eerder met de naam 'chevalier' of ridder aangeduid dan in de Duitse romans. Bij Chrétien de Troyes heetten de helden ridders, hoewel het dikwijls vorstenzonen waren: Lancelot was een prins en in Chrétien's spraakgebruik, toch tevens chevalier, in dezelfde tijd waarin de Duitse minnezangers de riddernaam nog duidelijk reserveerden voor de niet-edele volgelingen van koningen en edelen (zie blz. 17). Het is nog niet uitgezocht wanneer dit woordgebruik in de Franse literatuur is begonnen, maar we vinden het daar dus al in de twaalfde eeuw, terwijl het in Duitsland tot het begin van de dertiende eeuw zou duren voordat koningen en edelen ook ridders werden genoemd. Dat verschil in ontwikkelingstempo zouden we waarschijnlijk heel duidelijk kunnen volgen als we de Franse en de Duitse versie van de grote Arthur-romans nauwkeurig met elkaar vergeleken, bij voorbeeld Perceval ou le Conte del Graal van Chrétien de Troyes met Parzival van Wolfram von Eschenbach, beide geschreven in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Maar dit is een opgave voor anderen, waarop hier alleen maar in het voor-

bijgaan kan worden gewezen.
Er is over de verschillende typen van liefde in de ridderromans nog veel te vertellen, bij voorbeeld over de liefde van Tristan en Isolde, die weer van een heel andere aard was dan die van Lancelot en Gueniève, omdat daarin het conflict met de samenleving niet stimulerend maar verlammend werkte[64]; of de liefde van Parzival voor zijn echtgenote Condwiramurs, die hem een enkele keer buiten zinnen bracht van verliefdheid, maar hem verder noch aanspoorde noch afleidde van zijn zoeken naar de heilige Graal[65]. Vrijwel alle helden uit de ridderverhalen hadden een liefdesrelatie met een dame, en steeds zag deze er weer anders uit. Want de romandichters verdiepten zich goed in de psychologie van de liefde en wisten daardoor hun verhalen boeiend te maken. Dit kan niet zonder invloed op hun toehoorders zijn gebleven, en zo moet er van de adellijke hoven waar de dichters optraden een verfijnende uitwerking zijn uitgegaan op de ruwe zeden[66]. Hun ideaal van courtoisie of hoofsheid werd natuurlijk niet zomaar overal in praktijk gebracht, maar dat er zo'n ideaal was, had al betekenis. Het was zeker één van de factoren die de adel er innerlijk toe bewoog zich bij de ridderschap aan te sluiten.

19. Liefdespaar op de valkenjacht.
Naar een ivoren spiegeldoos, eerste helft 14e eeuw, Frans; Victoria and Albert Museum, London.

Hiermee hebben we de drie soorten van ridderidealen behandeld: de dienst aan de heer, die trouw en moed in de strijd vroeg; de dienst aan de kerk met het kruistochtideaal als meest bezielend element; en de dienst aan de dame, die zelfbeheersing, opofferende toewijding en hoofsheid vereiste. Die drie soorten van dienst werden om strijd gepropageerd sinds het einde van de elfde en gedurende de twaalfde eeuw, en tot die deugden werden de weerbare mannen aangespoord. Dit had tot gevolg dat de werkelijke krijgslieden van die tijd, die als dienstmannen of leenmannen van vorsten en edelen te paard voor hun heren streden, een gevoel van onderlinge saamhorigheid gingen ontwikkelen en tot een soort corporatie gingen behoren: de ridderschap. Daardoor werden zij in het oog van hun tijdgenoten meer dan gewoon maar soldaten, terwijl zij tevens een maatschappelijke klasse gingen vormen met een eigen levensstijl.
Dit betrof dus in de twaalfde eeuw alleen nog de niet-adellijke krijgslieden; maar in diezelfde tijd werd er ook al een sterk beroep gedaan op de adel om zich in de dienst-idealen van de ridderschap te voegen. Zo werden adellijke jongelingen bij hun zwaardomgording soms milites genoemd, het eerst in Engeland en Frankrijk, en zo werden prinsen in Franse ridderromans als chevaliers aangeduid. Langzamerhand naderde ook de levenswijze van de gewone ridders die van de adel, omdat ze samen ten kruistocht togen en samen verkeerden op burchten en aan vorstenhoven. Er ontstond bovendien een belangengemeenschap van adel en ridderschap tegenover de opkomende steden; en er moet een algemeen besef zijn gegroeid dat de juridische standsverschillen tussen edelen, vrijen en dienstlieden geen hinderpaal behoefden te vormen voor een samengaan op sociaal gebied. Want dienstlieden konden soms al tamelijk rijk zijn en vele goederen in leen houden, terwijl de adel het grootste deel van zijn grondbezit in leen had uitgegeven en van de rest dikwijls maar een kleine opbrengst kreeg. Daardoor waren deze beide groepen elkaar dus in de praktijk zo dicht aan het naderen, dat de adel er in het begin van de dertiende eeuw toe kon komen zich inderdaad bij de ridderschap aan te sluiten.
Dit bracht voor de ridderschap zelf natuurlijk een nog hoger aanzien mee dan ze al in de loop van de twaalfde eeuw had verworven, maar het betekende tegelijkertijd het verval van de ridderidealen. Want edelen voelden zich nu eenmaal in hun hart niet werkelijk dienstbaar aan hoger geplaatsten en

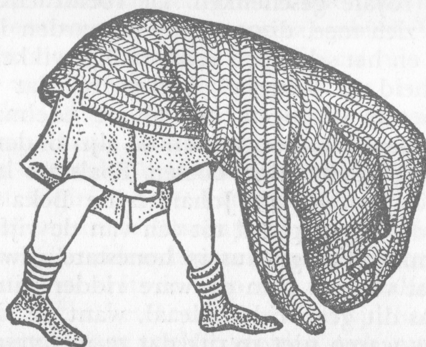

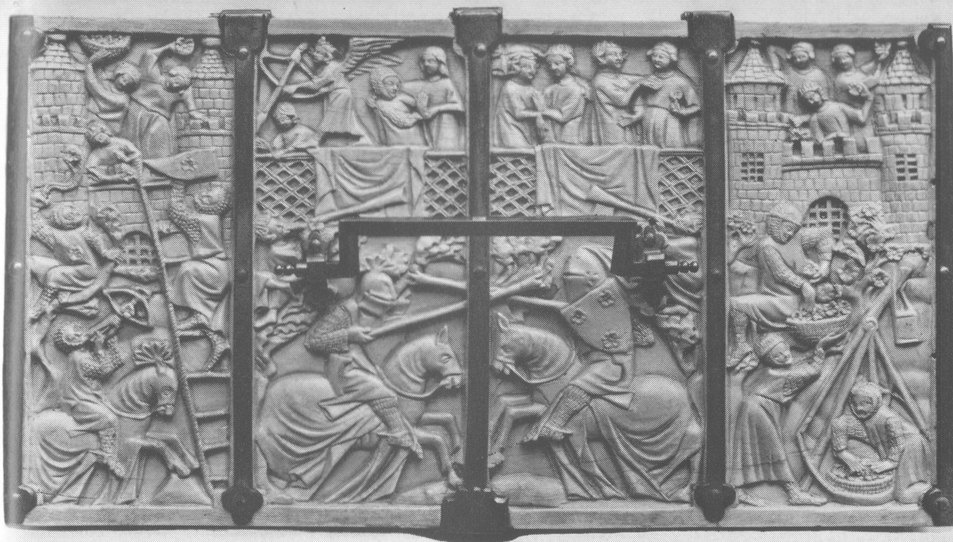
20. Het marionettenspel.
De opschriften luiden: 'ludus monstrorum' (het spel der marionetten) en 'in ludo monstrorum designatur vanitas vanitatis' (in het spel der marionetten wordt de ijdelheid der ijdelheden uitgebeeld). De marionetten zijn ridders in 12e-eeuwse wapenrusting.
Naar een miniatuur uit de *Hortus Deliciarum* van Herrad van Landsberg (eind 12e eeuw).

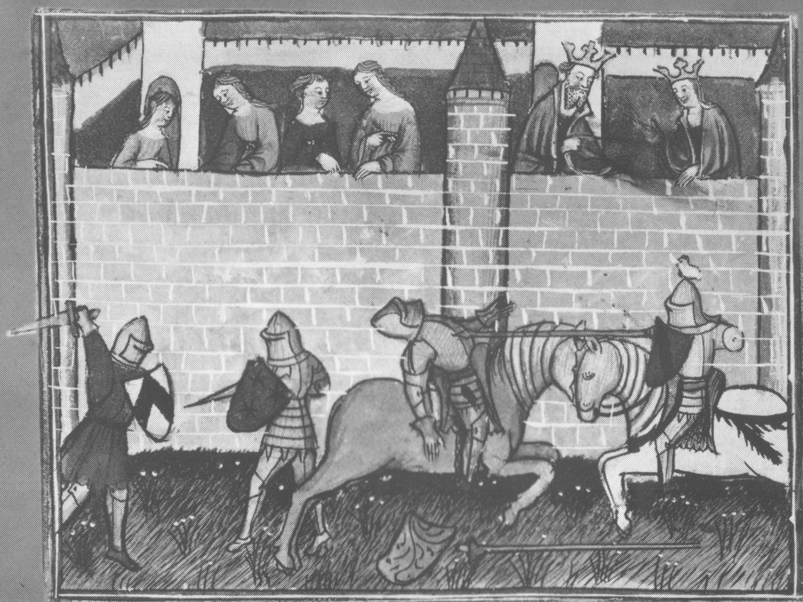
hadden er ook geen belang bij de schijn van een dienstideaal op te houden. Bij hen kwamen de heerserstrekken sterker naar voren, zoals het zoeken van eigen roem of het uitdelen van royale geschenken. De roemzucht sleepte de eerzucht met zich mee, die nu ging ontaarden in een jacht naar prestige en het scheppen van een ingewikkelde etikette. De vrijgevigheid of 'largesse' hoorde bij dat prestige en diende om het te verhogen, ook als de edelman het geld eigenlijk helemaal niet kon missen en zijn onderdanen voor zijn verkwisting moest laten boeten. Zoals we hierboven al zagen, rekende iemand als Johannes de Beka in de veertiende eeuw de vrijgevigheid tot één van de vijf hoofddeugden van de miles: 'Largifluus in honestate' ofwel royaal in rijkdom moest volgens hem de ware ridder zijn. Maar van oorsprong was dit geen ridderideaal, want de ridders in de twaalfde eeuw waren niet zo rijk dat ze met geschenken om zich heen konden strooien: getuige de debatten tussen de gees-

telijke en de ridder, waarin de ridder als arme drommel werd beschreven, maar de geestelijke als gever van cadeautjes. De toetreding van de adel tot de ridderschap had op het wezen daarvan dus diepgaande invloed, zelfs zozeer dat het wel lijkt alsof we met twee verschillende ridderschappen hebben te maken: die van de twaalfde eeuw waarvan de adel nog geen deel uitmaakte, en die van de late middeleeuwen waarin dat wel het geval was[67]. Want niet alleen veranderden of vervielen de ridderidealen, maar ook ging de ridderschap in de samenleving op een heel andere manier functionneren dan tevoren. Aan die nieuwe functie willen we nu nog een laatste hoofdstuk wijden.

21. Een maliënkolder wordt uitgetrokken.
Naar een miniatuur in de Maciejowski-Bijbel, 13e eeuw, Frans; Pierpont Morgan Library, New York.

20. Belegering van het liefdeskasteel met werptuigen vol bloemen. De enige echte pijl wordt afgeschoten door de gevleugelde Amor, links boven. Op de voorgrond een tweegevecht.

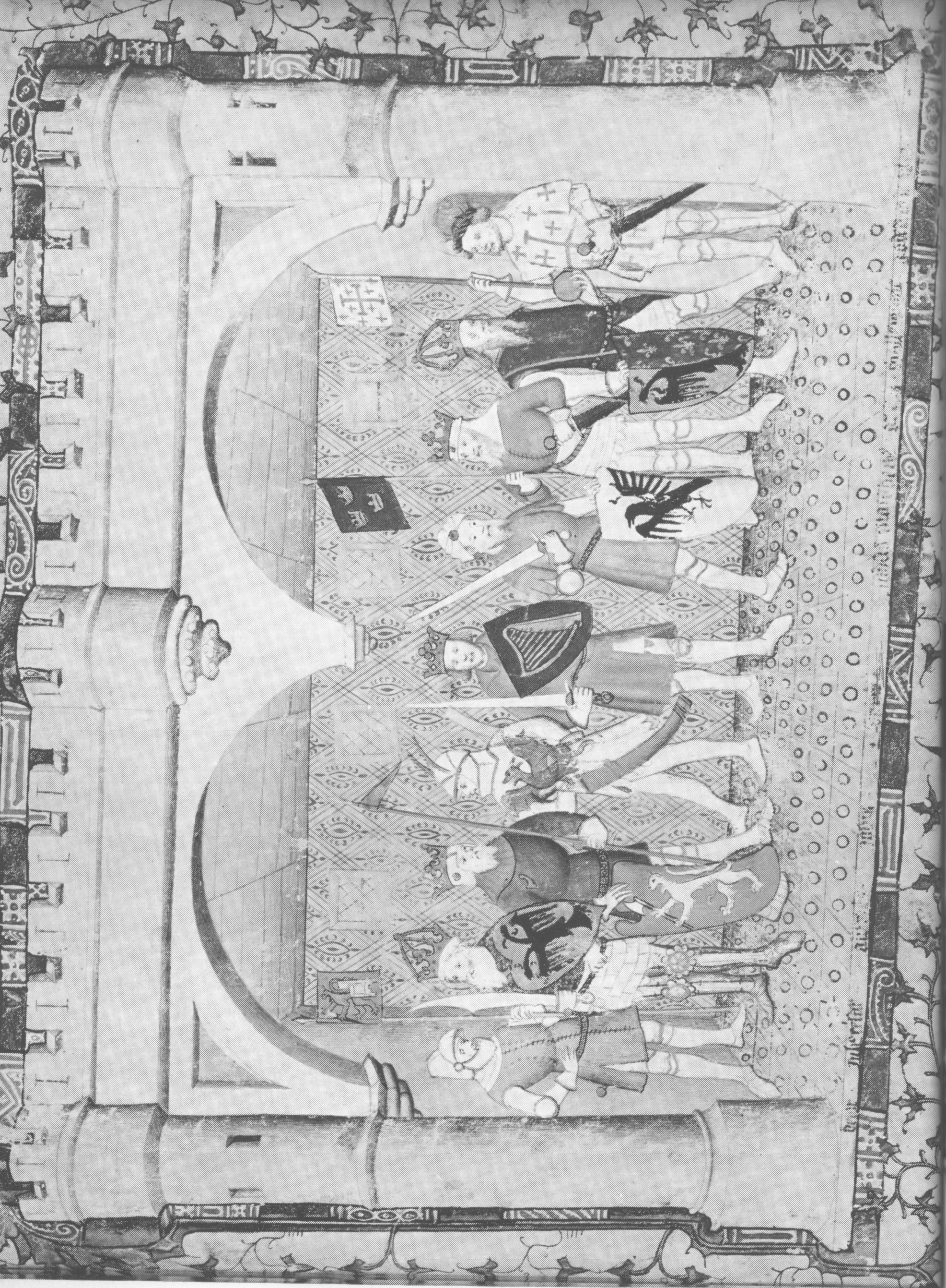
21. Een tweegevecht te paard en te voet: ridders van koning Modus (Gematigdheid) en koningin Racio (Rede) strijden tegen ridders van Orgueil (Hoogmoed).

22. Lancelot in de kar.

23. Lancelot kruipt over de zwaardbrug.

24. Penthesileia, koningin van de Amazones, één van de Neuf Preuses (Negen Heldinnen).

25. De Neuf Preux (Negen Helden): Hector, Caesar, Alexander, Jozua, David, Judas Maccabaeus, koning Arthur, Karel de Grote, Godfried van Bouillon.

26. Toernooi, waarbij dames toekijken.

27. Tweegevecht.

28. Tweegevecht; de dames leven elk intens mee met hun favoriet.

29. Men kon tegelijkertijd ridder en stadsburger zijn, zoals deze ridder Johann zu Rhein von Hesingen, burgemeester van Basel.

30. Hertenjacht; de honden krijgen de ingewanden.

31. De hertog van Berry aan tafel. Op de achtergrond een wandtapijt waarop een riddergevecht is afgebeeld.

Standen en klassen; de latere middeleeuwen

Nu we zo ver zijn gevorderd, mag eindelijk de vraag wel eens behandeld worden waarop al in het eerste hoofdstuk werd gezinspeeld, namelijk die naar de verhouding tussen adel en ridderschap als stand en klasse. Wat is dan eigenlijk adel, en wat is een stand?
Helaas komen we nu op een terrein waar de begrippen nog helemaal niet zijn gedefinieerd, en wat erger is, waar iedereen iets anders verstaat onder de gebruikte termen. De moderne sociologie werkt met standen en klassen en zelfs standklassen, maar iedere sociologische richting verbindt daaraan haar eigen inhoud. In de geschiedwetenschap wordt het verschil gewoonlijk maar helemaal niet gemaakt, en elke maatschappelijke groepering gemakshalve een stand genoemd. Maar omdat we op die manier nooit zicht krijgen op de structuur van een samenleving en de veranderingen die daarin optreden, zullen we in dit geval die onderscheiding wel maken en haar zo goed mogelijk proberen uit te leggen.

Onder 'stand' zullen we dan nu een juridisch bepaalde groepering verstaan, en onder 'klasse' een sociaal bepaalde groep. Juridisch bepaald wil zeggen dat zo'n groep was onderworpen aan eigen rechtsregels, waarmee zijn leden in geval van misdrijf door de rechtbank werden berecht. Dit is iets wat tegenwoordig in Europa niet meer voorkomt, want in de Franse Revolutie is onder meer de toen nog steeds geldende ongelijkheid voor de wet afgeschaft. Wij zijn dus tegenwoordig allemaal gelijk voor de wet en worden voor eenzelfde misdrijf op gelijke wijze bestraft. Bij ons bestaan dus geen standen meer in de juridische zin, en als we tegenwoordig toch spreken over standen, bedoelen we eigenlijk klassen of rangen in sociaal opzicht. Maar in de middeleeuwen waren die juridisch ongelijke standen een vanzelfsprekende werkelijkheid, en daarom mogen we voor de maatschappij van toen dit juridische kenmerk als een maatstaf gebruiken. Het was toen van het grootste belang of iemand tot de adelstand of de ministerialenstand of de horige stand of nog een andere stand

behoorde, want daarvan hing het af hoe en door wie men zou worden berecht.

Van alle toen bestaande standen was de adel de meest aanzienlijke. Wat adel precies was, is niet te definiëren, maar het was ermee als met de wespen in Erik of het Klein Insectenboek van Godfried Bomans: 'Men is het of men is het niet. Is men het, dan *is* men het ook, maar is men het niet, welnu, dan is men het ook *niet*. En wordt men het ook niet'.

Zo was het nu precies met de middeleeuwse adel: men was het of men was het niet, en daar was verder niets aan te veranderen. In de vijftiende eeuw werd het weliswaar in het Duitse Rijk mogelijk om door een adelsbrief van de keizer in de adelstand verheven te worden, en in Frankrijk begon dat al tegen het einde van de dertiende eeuw. Maar voor het gevoel van de tijdgenoten waren die edellieden met adelsbrieven toch eigenlijk maar parvenus, die niet met de echte adel konden meedoen. Het treft telkens weer bij een bestudering van de middeleeuwse standsverhoudingen, dat iedereen zich er zeer goed van bewust was tot welke stand hij of zij behoorde, en dat men daarmee bij huwelijkssluitingen en andere sociale handelingen pijnlijk nauwkeurig rekening hield. Zo trouwde een edelman niet met een niet-edele vrouw, en een ministerialenman niet met een vrouw die tot een lagere stand behoorde. Andersom kon het wel gebeuren, dat een edele vrouw met een ministerialen-man trouwde, of een vrouwelijke ministerialis met een horige boer, maar dat gebeurde meestal in die streken waar de kinderen de stand van hun moeder erfden. Dan bleven de kinderen van een edele moeder en een ministerialen-vader tot de adelstand behoren, met alle rechten van dien. Dit erfrecht van de vrouwelijke stand gold in vele gebieden van Nederland, België en Frankrijk. In andere streken gold echter óf een erfrecht langs de mannelijke lijn, óf een vervallen tot de stand van de laagste der ouders. In zo'n geval was dus een strikte standsgelijkheid bij huwelijken geboden, als men zijn stand voor zijn nageslacht wilde behouden.

Dit strikte standsbesef bij huwelijken kwam ook tot uiting als het erom ging zijn dochters te laten opnemen in een hoogadellijk vrouwenklooster. Er waren niet veel van zulke exclusieve kloosters, zoals Rijnsburg, Elten of Thorn, en daarom waren de toelatingseisen streng. Het doel van die kloosters was om een fatsoenlijk onderkomen te bieden aan onge-

trouwd gebleven adellijke dames, zonder dat daar verder veel vroomheid bij te pas kwam. De toelatingseisen waren dan ook niet van religieuze aard, bij voorbeeld of de roeping wel echt was, maar zuiver gebaseerd op stand: had de dame acht adellijke overgrootouders, dan kon ze worden toegelaten, en anders niet.

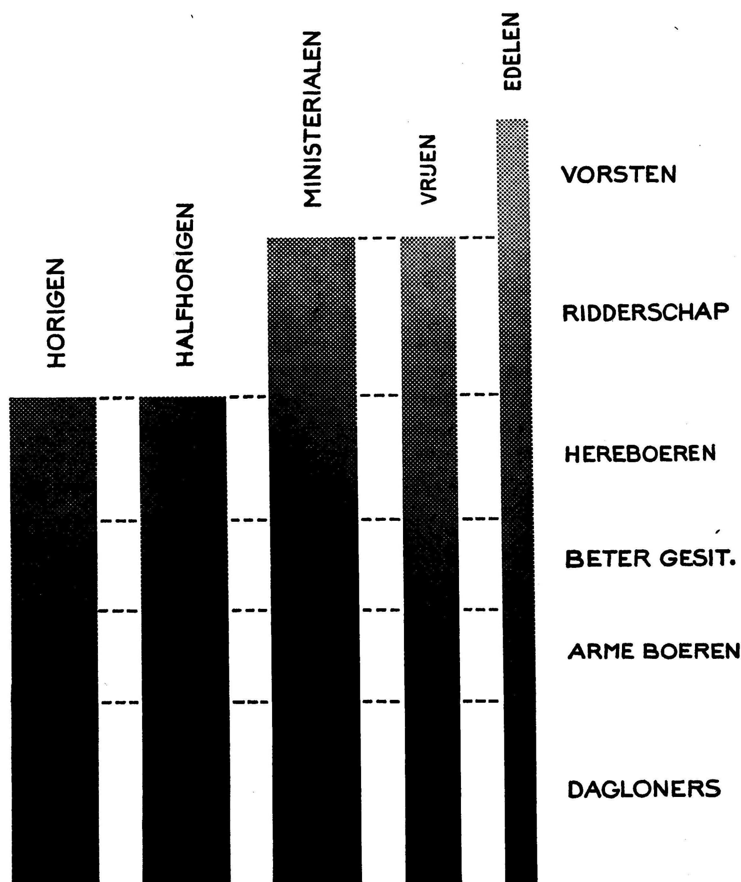
Een merkwaardig voorbeeld hiervan is te vinden in een protest van de stichtsdames van Thorn in 1477, toen Beatrix en Margaretha van Merode tot dit klooster wilden worden toegelaten door bemiddeling van een pauselijk gezant. Het geslacht van Merode behoorde tot de oudste en rijkste ministerialenfamilies uit het bisdom Keulen en was bovendien vijf jaar tevoren door de keizer in de adelstand verheven. Maar toch wensten de stichtsdames deze nieuwe leden niet in hun gemeenschap op te nemen, want het waren 'meisjes van te lage afkomst'. De protesterende dames kregen van de paus gelijk en de meisjes van Merode werden niet in het klooster Thorn toegelaten[68]. Ook al was een geslacht dus met een adelsbrief officieel tot die stand verheven, dan werden de leden daarvan toch nog niet als gelijken beschouwd door de echte oude adellijke families. Men was het of men was het niet.

Wanneer de adelstand eigenlijk is ontstaan, is moeilijk te zeggen. Men moet dan waarschijnlijk teruggaan naar de Germaanse stammen vóór het begin van onze jaartelling, toen zij onder stamhoofden waren georganiseerd. Op dat punt is het wetenschappelijk onderzoek door gebrek aan geschreven bronnen echter zo weinig gevorderd, dat daarover nog niets met zekerheid kan worden gezegd. Bij wijze van hypothese zou men zich de gang van zaken aldus kunnen voorstellen, dat die stamhoofden en hun nazaten als adel golden en dat ze dit ook bleven in de Merovingische tijd. Vervolgens moet men zich afvragen of ze zich in de Karolingische tijd nog steeds als zodanig konden handhaven, hetgeen voor een deel van deze geslachten, eveneens als hypothese, positief zou kunnen worden beantwoord. Een ander deel moest gedurende een paar eeuwen misschien genoegen nemen met een ondergeschikte maatschapelijke positie, maar met behoud van zijn adelstand en met de mogelijkheid om in een gunstiger tijdsgewricht opnieuw een leidende rol te gaan spelen. Een derde groep tenslotte kon waarschijnlijk noch zijn maatschappelijke positie noch zijn adelstand bewaren en verviel tot een lagere stand. Daarnaast kwamen in de Karolingische

tijd nieuwe leidinggevende geslachten omhoog, die waarschijnlijk op hun beurt tot de adel gingen behoren en daardoor in juridisch opzicht één geheel gingen vormen met het overblijfsel van de oude stamhoofdenadel.
Onder die adellijke stamhoofden hadden oorspronkelijk vrije mannen gestaan die niet van adel waren, maar van die stand is in de loop der eeuwen blijkbaar weinig overgebleven. Want velen van hen konden hun oude vrijheid toch niet handhaven tegenover de sterkere adel en gaven zich daarom in een of andere vorm van onvrijheid aan deze over. Zo ontstonden allerlei vormen van hele en halve onvrijheid, die de middeleeuwse maatschappij in juridisch opzicht zeer gecompliceerd maakten. Uit die hele en halve onvrijheid ontstond ongeveer in de elfde eeuw de ministerialenstand, en verder kwamen er door vrijlating uit de horigheid en door de zogenaamde schepenbaarvrijheid (zie blz. 7) allerlei nieuwe standen tevoorschijn. Al deze standen hadden hun eigen rechten voor de wet en werden op verschillende manier voor de rechtbank beoordeeld. Een kenmerk dat ze allemaal gemeen hadden, was hun geslotenheid, dat wil zeggen dat men bleef behoren tot de stand waarin men was geboren, en dat men deze niet zomaar verloor door rijker of armer te worden. De enige manier om van de ene stand in de andere te komen, was zich met een wettelijk contract in een lagere stand over te geven of zich naar een hogere stand vrij te kopen. Zo kon bij voorbeeld een vrije zich overgeven in de horigheid, of een horige zich vrijkopen tot de ministerialenstand. Ook al waren ministerialen niet werkelijk volledig vrij, toch gold deze standsverhoging als een vorm van vrijlating, en men was dan voortaan een 'vrije dienstman', dat wil zeggen vrij van hele of halve horigheid. Deze standen waren niet zo exclusief in hun opvattingen als de adel, want als iemand zich had vrijgekocht tot vrije dienstman werd hij ook werkelijk volledig als zodanig geaccepteerd, hetgeen bij verheffingen in de adelstand, zoals we zagen, niet het geval was.
Dat waren dus de middeleeuwse standen: gesloten juridische groeperingen waar men niet in of uit kwam zonder een brief of een oorkonde of een ander rechtsgeldig document. Laten we ons dit nu eens schematisch als een aantal rechtopstaande kolommen voorstellen, van links naar rechts globaal de volgende groepen omvattende: horigen, halve horigen, ministerialen, vrijen, edelen.
Maar nu kwamen door deze standen heen de sociale klassen

van arm naar rijk, die we ons schematisch als horizontaal boven elkaar liggende lagen zullen voorstellen. De onderste klasse van de plattelandsbevolking werd gevormd door de arme dagloners op andermans land; dan kwamen de arme boeren, al of niet horig, met zelf een klein stukje grond in bewerking, grond die gewoonlijk niet van henzelf was maar van hun heer; vervolgens de iets beter gesitueerde boeren; dan de hereboeren; en bovenaan stond de ridderschap met leengoederen en soms eigengoederen. Hierbij konden ook grootgrondbezitters zijn, die vele horige boeren op hun landerijen werk gaven, maar het was volstrekt niet nodig dat een ridder werkelijk veel grond bezat. Voor een ridder en zijn familie was eigenlijk niets anders vereist, dan dat hij bezit genoeg had om zich een paard en een pantser aan te schaffen en er een ridderlijke levenswijze op na te houden. Dit laatste hield voornamelijk in, dat hij niet zelf zijn grond bewerkte, maar dat arbeiders of pachters dit voor hem deden. De ridder leefde dus niet als boer, hoewel hij overigens met de rijkere plattelandsbevolking allerlei levensomstandigheden gemeen had.
De grens tussen rijkere boeren en ridderschap was zo klein, dat er makkelijk overgangen in de andere klasse konden plaatsvinden: een ridder of knape die er geen ridderlijke levenswijze meer op nahield, kon door zijn omgeving niet langer als zodanig worden aanvaard en zakte dan sociaal af naar de klasse der boeren[69]. Aan de andere kant kon een boer die het wat ruimer had gekregen, op ridderlijke manier gaan leven, en als hij dan maar een paard en een pantser had, al was het maar een geleend pantser[70], om er mee ten strijde te trekken, werd hij door zijn omgeving als knape beschouwd. Een ander criterium was er niet om toe te treden tot de ridderschap: de mening van de omgeving was voldoende. Dit was tenminste het geval in Gelre, het gebied dat ik heb onderzocht, en dit bleef daar zo tot in de zestiende eeuw. Toen pas ging de ridderschap zich naar onderen afsluiten door van nieuwkomers opzweringsacten te vragen, ofwel bewijzen dat hun voorouders ook al tot de ridderschap hadden behoord.
In andere gebieden vond die afsluiting naar onderen eerder dan in de zestiende eeuw plaats: in Frankrijk al in de loop van de dertiende eeuw, in het bisdom Luik in de loop van de veertiende eeuw en in allerlei gebieden meer naar het oosten waarschijnlijk in de vijftiende eeuw. Dat waren ver-

starringen van de ridderschap, die volgens mij op een zekere decadentie wijzen, omdat men de concurrentie met de nieuwkomers niet meer aankon. De echte ridderschap was juist een open sociale klasse, die voortdurend nieuw bloed ontving van onderen af, uit omhoog gekomen boerenfamilies. Het was vooral in de veertiende en vijftiende eeuw in Gelre opvallend hoeveel nieuwe families er toen tot de ridderschap toetraden en daarin als vanzelfsprekend werden opgenomen. Er bestond in die eeuwen blijkbaar een grote sociale mobiliteit, en de kanalen daarvoor stonden wijd open. Een dichterlijk voorbeeld van zo'n opklimming uit de boerenklasse in de ridderschap is de ridderroman Ferguut, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, en dit klopt ook helemaal met de maatschappelijke werkelijkheid.
De ridderschap was dus vóór de tijd van haar verstarring een sociale klasse, net zoals bij voorbeeld de arme boeren of zoals het stadspatriciaat in de grotere en kleinere steden. En zoals dat bij een sociale klasse hoort, was ze geheel open en sociaal bepaald. Daarin verschilde ze dus principieel van de standen, die als kenmerk hadden dat ze gesloten waren en juridisch bepaald. Als we nu die twee verschijnselen schematisch over elkaar heen gaan leggen, krijgen we een stramien van rechtopstaande standen, gekruist door horizontaal gelaagde klassen, de eerste vast omlijnd, de tweede met vloeiende overgangen. De middeleeuwse mensen in dat stramien bevonden zich altijd zowel op een horizontale als op een verticale lijn, dus zowel in een klasse als in een stand. En in dat opzicht bestonden er heel veel variaties.
Toen de adel in het begin van de dertiende eeuw was toegetreden tot de ridderschap, bestond deze klasse uit mensen die tot drie verschillende standen behoorden en ook bleven behoren: ministerialen, niet-edele vrijen, en edelen. De minder aanzienlijke standen zoals horigen en halve horigen hadden geen toegang tot de ridderschap, want daarvoor moest men minstens dienstman zijn. Maar als een horige boer rijk genoeg werd om zich vrij te kopen tot 'vrije dienstman', wat in de praktijk sinds de veertiende eeuw dikwijls gebeurde, stond hem de sociale stijging uit de boerenklasse in de ridderschap volledig open. Door vrije dienstman te worden raakte hij niet automatisch in een hogere klasse, alleen maar in een betere stand. Want 'vrije dienstman' was de term voor de boerenministerialis, die niet tot de ridderschap behoorde. In het algemeen gingen er dan ook drie of

22. Schematische voorstelling van standen en klassen in de middeleeuwen. De rechtopstaande kolommen stellen de standen voor, de horizontale lagen de klassen.

meer generaties overheen voordat een geslacht dat 'vrije dienstman' was geworden zich tot het niveau van de ridderschap omhoog had gewerkt. Maar er bestonden daarvoor geen regels en het kwam ook wel voor dat iemand zich vrijkocht en een paar jaar later al als knape in de ridderschap meedeed.

Op die manier functioneerde de ministerialenstand als een soort spil in de samenleving: was men maar eenmaal tot die

verticale kolom opgeschoven, dan kon men in de horizontale lagen verder zo hoog stijgen als men wilde. Men bleef juridisch een ministerialis, maar ging op voet van sociale gelijkheid om met mensen die tot de standen van vrijen en edelen behoorden. Deze laatste beide standen vertoonden eveneens sociale gradaties, en zo kon het heel goed gebeuren dat een vrij man te arm was om tot de ridderschap te behoren. Hij bleef of werd dan gewoon boer, op één sociaal niveau met sommige horige boeren. Ook edelen konden zover verarmen dat ze niet meer tot de ridderschap behoorden; maar dan merken we gewoonlijk niets meer van hen in de historische bronnen. Het afzakken langs de maatschappelijke ladder is minder goed te volgen dan het opklimmen, maar het kwam even goed voor.

In dit stramien van standen en klassen vormde sinds de dertiende eeuw de ridderschap de bovenste horizontale laag of klasse binnen een graafschap of hertogdom en in het hele Rijk. De leden van deze bovenlaag werden opgeroepen om als zwaar bewapende ruiterij te vechten, en verder vervulden zij de hoge bestuursfuncties binnen de graafschappen en hertogdommen. Zo waren zij bij voorbeeld rechters in plattelandsdistricten en commandanten van garnizoenen op burchten. Verder getuigden zij dikwijls in oorkonden van de graaf, of stonden met hun kapitaal borg voor leningen die de graaf sloot. Want in de praktijk hadden zij dikwijls over meer geld de beschikking dan de landsheer zelf, doordat zij beslag hadden weten te leggen op winstgevende posities. Een rechtersambt was dikwijls heel voordelig voor hen, omdat zij als rechter een deel kregen van de boeten die de rechtbank oplegde en daarnaast een vast salaris genoten. Dergelijke ambten werden niet levenslang bekleed en ze waren niet erfelijk, maar wel rouleerden ze dikwijls onder een beperkt aantal families per district. Ze waren niet aan stand gebonden, maar wel aan klasse, en konden dus beurtelings door ministerialen en edelen worden bekleed, als deze maar tot de ridderschap behoorden.

In de tijd dat de ridderschap zich vormde uit ministerialen en niet-edele vrijen, dus in de twaalfde eeuw, was haar functie vooral geweest weerbaar gevolg van een vorst of een edelman te zijn en daarnaast draagster van een aantal dienstidealen. Toen de adel in de dertiende eeuw voor de gewetensdruk van die idealen was bezweken en mee een deel van de ridderschap was gaan vormen, veranderden die beide functies

vrij sterk: van de idealen bleef weinig anders dan een kunstmatige bloei over, zonder de artistieke schoonheid en de morele werfkracht van de twaalfde eeuw; en de functie van weerbaar gevolg van een vorst veranderde in die van bovenlaag van de samenleving in een graafschap of hertogdom. Men kan het artistieke en morele verval van de ridderidealen betreuren, toch speelde de ridderschap in de late middeleeuwen zeker net zo'n belangrijke maatschappelijke rol als vroeger; alleen minder persoonlijk aan een vorst gebonden en meer aangepast aan de veranderde omstandigheden van de groeiende geldhuishouding. Op militair terrein was de riddertaktiek dikwijls te ouderwets, vooral in de strijd tegen voetvolklegers; maar wat betreft bestuursvaardigheid en kapitaalsaanwas toonde de ridderschap zich heel wel aangepast aan haar tijd. Daar lag dan ook haar kracht in de late middeleeuwen, en niet in het vechten en het naleven van ridderidealen. Door die bestuursactiviteiten kon ze ook zitting nemen in allerlei nieuw gevormde raadscolleges van de graven, en in de statenvergaderingen van ridderschap, geestelijkheid en burgerij, die in de loop van de vijftiende eeuw in vele gewesten als vertegenwoordigende lichamen begonnen op te treden. Later, in de zestiende eeuw, ging men de ridderschap als een nieuwe adel beschouwen, in dezelfde tijd waarin de klasse zich naar beneden toe afsloot voor nieuwkomers. Sinds die tijd sprak men over de staten van een gewest als adel, geestelijkheid en derde stand, en toen begon men ook te vergeten wie tot de echte oude adel hadden behoord en wie alleen maar tot de ridderlijke ministerialiteit. De meeste families die nu nog in Nederland tot de adel behoren, stammen af van middeleeuwse ministerialen of niet-edele vrijen, want de oude adelsfamilies zijn grotendeels uitgestorven.
Nu we de structuur van de middeleeuwse samenleving in standen en klassen hebben uiteengelegd, blijft er natuurlijk nog een groot aantal vragen over de concrete levenswijze van de ridderschap over, zoals haar verhouding tot de stadsbevolking; haar behuizing; haar feesten en toernooien; haar jachtpartijen; en de verhouding tussen ridders en knapen. Vervelend genoeg is niet op al deze vragen een bevredigend antwoord te geven, omdat de gegevens daarover nog niet voldoende zijn onderzocht. Er is bij voorbeeld wel allerlei geschreven over de jacht in de middeleeuwen, hoe die technisch toeging en op wat voor wild er werd gejaagd, maar de geleerden vroegen zich niet af wie er nu eigenlijk mochten jagen

23. Zwijnenjacht.
De jonge held Teuerdanck wordt onderwezen in de jacht op wilde zwijnen.
Houtsnede nr. 17 uit *Tewrdannckh* (Nürnberg 1517).

en op welke domeinen. Zolang men aannam dat de hele ridderschap van adel was, deed het er ook niet toe of nu eigenlijk de adel als zodanig of de ridderschap als zodanig jaagde. Maar nu we dat onderscheid wel maken, blijkt zo'n

punt opnieuw te moeten worden onderzocht. De jacht was een koninklijk recht, dat door de koning aan de graven werd verleend en door deze weer aan sommige van hun onderdanen. Maar aan welke? En waar mochten zij de jacht beoefenen? En hoe vaak jaagden ze clandestien zonder grafelijke toestemming? Ik weet het allemaal niet, want de geschiedbronnen spreken daarover nauwelijks. Toch werd de jacht dikwijls in de middeleeuwse kunst afgebeeld: jacht met vogels het meest, maar ook herten- en zwijnenjacht. Er werd dus waarschijnlijk met hartstocht gejaagd, maar of het nu speciaal de ridderschap was die dit deed, is onbekend.

Een ander punt waarover we weinig weten, is de behuizing van de gemiddelde ridder. We zijn gewend ons ridders als kasteelheren voor te stellen, op burchten met veel muren en grachten en met de vlag van hun geslacht wapperend van de toren. Maar bij nader toezien klopt die voorstelling alleen maar voor de adel onder de ridderschap en voor een minderheid der ridderboortige ministerialen en vrijen. De pronkstukken van middeleeuwse burchten in Europa waren meestal konings- of adelsburchten en dus niet maatgevend voor de gemiddelde ridder. Wel leefden ridders dikwijls op de burcht van hun vorst of heer, dus in zijn hofhouding of in zijn garnizoen, als dragers van zijn kleren en etend aan zijn tafel. Wat dat betreft klopt dan weer het beeld van de ridders op kastelen, maar alleen met dien verstande dat het dan niet hun eigen kastelen waren. Een gewone ridder of knape, die zich van hereboer omhoog had gewerkt, woonde waarschijnlijk dikwijls in een eenvoudig stenen huis met twee kamers: een algemene leef- en ontvangruimte waar ook gestookt en gekookt werd, en een slaapvertrek voor het hele gezin. Daaromheen kunnen dan nog wel wat houten optrekjes voor personeel hebben gestaan, maar erg weerbaar was het geheel niet, en weelderig ingericht al evenmin. Op dit punt zouden opgravingen ons nog allerlei kunnen leren, maar gewoonlijk is men aan deze eenvoudige, niet spectaculaire ridderhofsteden nog niet toegekomen.

De burchten en kleinere stenen huizen van de ridderschap bevonden zich in het algemeen op het platteland of in de bergen, maar niet in de steden; behalve daar waar een adelsburcht het versterkte punt had gevormd waaromheen zich kooplieden hadden gevestigd. Men denke bij voorbeeld aan het Gravensteen in Gent, dat nog tegenwoordig als een indrukwekkend fort binnen de stad oprijst. Er kon op die

manier een burcht van een koning of een graaf in een stad liggen, waarop de kasteelheer niet voortdurend, maar toch geregeld vertoefde. Dat schiep dus al een mogelijkheid van contact tussen zo'n heer met zijn gevolg van ridders en de stadsburgerij.

Maar ook als er geen kasteel in de stad was, bestond dat contact dikwijls wel. Want we moeten ons de ridderschap en de stadsbevolking niet voorstellen als twee streng van elkaar gescheiden groepen, ook al hadden ze verschillende en vaak tegenstrijdige belangen. Zowel de ridderschap als het stadspatriciaat, dus de sociale bovenlaag van de stedelingen, vormden een sociale klasse, die in principe open was. En doordat verder de burgerij juridisch tot de stand der vrijen behoorde, waaruit ook een deel van de ridderschap afkomstig was, stond niets hun maatschappelijke omgang in de weg. Zo gebeurde het dan ook dikwijls dat leden van het patriciaat van een stad toetraden tot de ridderschap van het gewest, zonder daarmee hun stedelijke levenswijze op te geven. Want met eigen handen zijn grond bewerken was onverenigbaar met ridderschap, maar door eigen handelsactiviteit zijn kapitaal vermeerderen niet.

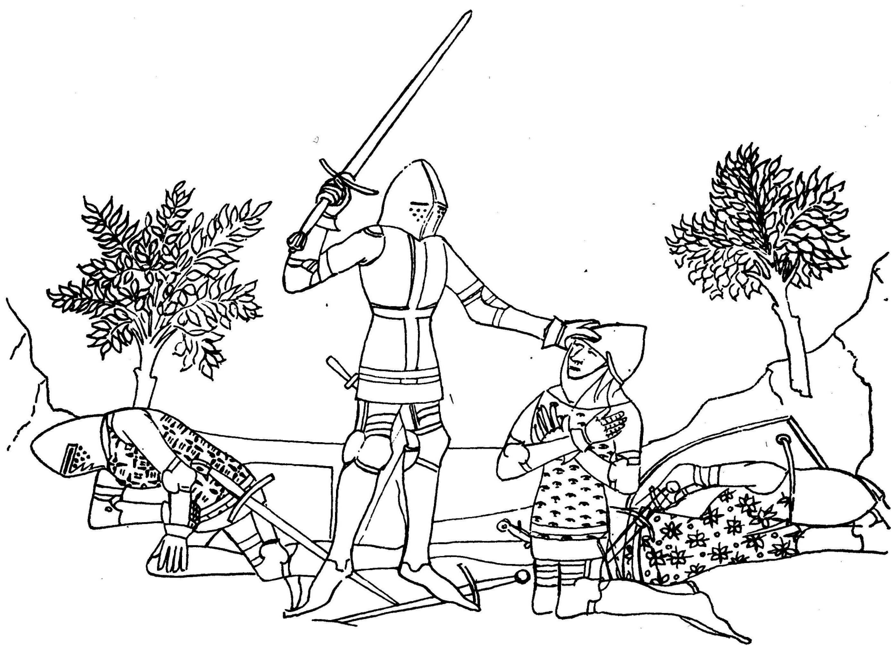
De mate van dit deelnemen van de ridderschap aan handelsondernemingen was niet overal in Europa gelijk: in Vlaanderen en Holland kwam het bij voorbeeld minder voor dan in Noord-Italië of in Engeland. Maar ook in die gebieden waar de ridderschap niet actief in handel of nijverheid was geïnteresseerd, waren de relaties met de rijke burgerij heel talrijk. In Gelre, dat vier steden van betekenis had, Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Roermond, bestond heel veel contact tussen ridderschap en patriciaat; vooral in Arnhem. Hier behoorde meer dan de helft van het stadspatriciaat tot de ridderschap van Gelre. Deze mensen woonden in de stad, en hadden enige leengoederen op de Veluwe, waarop ze gewoonlijk een buitenhuis hadden staan. Men behoefde geen leengoed te hebben om tot de ridderschap te behoren, maar meestal had men dit toch wel. Evenzo behoefde men ook geen ridderhofstede op het land te hebben, tenminste niet in Gelre; maar ook dit was dikwijls wel het geval. Zo leefde een dergelijke ridder of knape dus nu eens in de stad en dan weer op het land, af en toe in zijn pantser te paard ten strijd trekkend, maar meestal bezig met bestuurlijke beslommeringen voor zijn stad en zijn gewest.

Een weinig heldhaftig en weinig romantisch beeld is het dus,

dat we van de laat-middeleeuwse ridderschap krijgen; een beeld dat nog wordt versterkt door het feit dat sinds de veertiende eeuw de meerderheid van de schildboortige mannen niet meer werkelijk ridder werd, maar levenslang knape bleef.

Over de zwaardomgording van de adel, die langzamerhand in de loop van de twaalfde eeuw als een ridderpromotie bestempeld ging worden, hebben we het in het vorige hoofdstuk al gehad. De gewone leden van de ridderschap uit die tijd, die dus niet uit edelen bestond, werden toen nog niet met een plechtig ceremonieel tot ridder gemaakt, maar waren eenvoudig milites zodra ze als volwassen mannen hun beroep van weerbare volgelingen uitoefenden. Pas uit de dertiende eeuw weten we, dat ministerialen ook officieel tot ridder werden gemaakt met een zwaardreiking. Dit gebeurde dikwijls naar aanleiding van een feest en met een grote me-

24. Ridderslag op het slagveld.
Naar een pentekening uit de Roman de Lancelot du Lac, 14e eeuw, Frans; Bibliothèque Nationale ms français 343 fol. 79, Paris.

nigte tegelijk: zo werd Ulrich von Liechtenstein in 1222 ter gelegenheid van de bruiloft van de dochter van zijn heer, hertog Leopold van Oostenrijk, samen met 250 knapen tot ridder gemaakt:

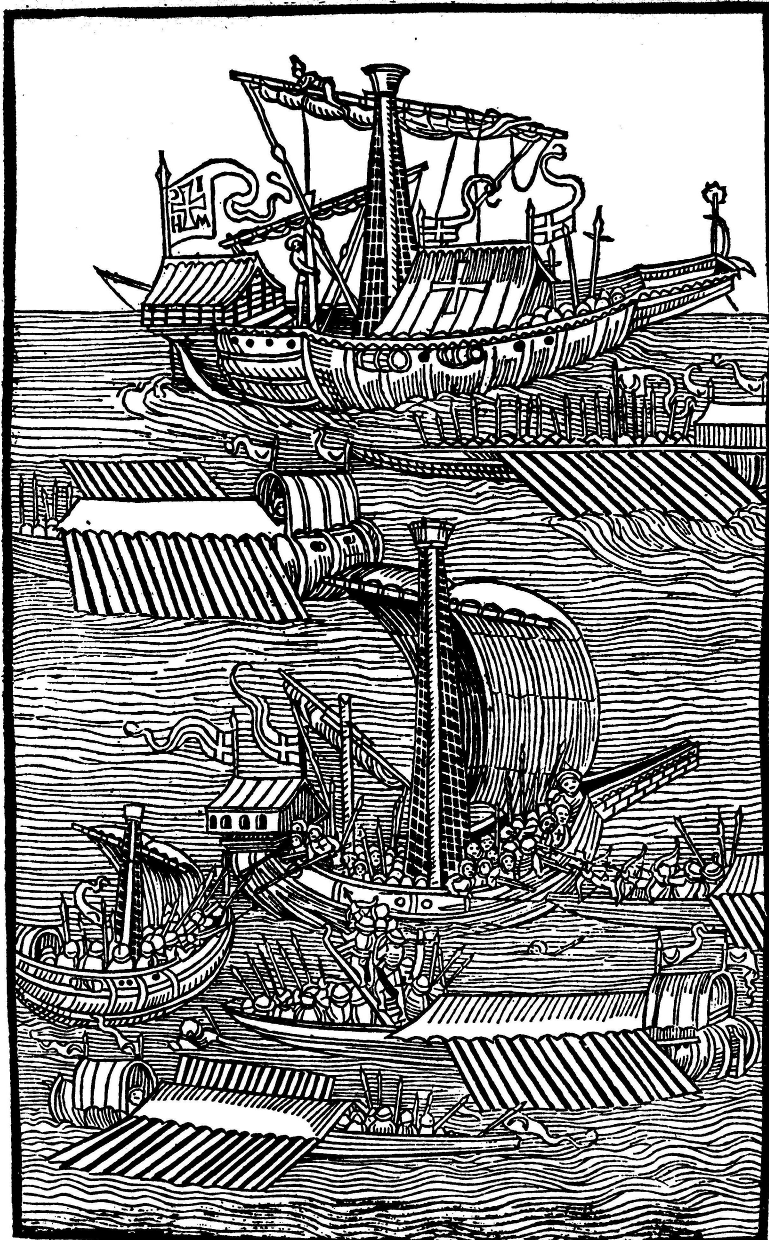
Daar gaf de edele vorst
Wel 250 knapen het zwaard:
Dat was vorstelijk gedaan.

Bij zo'n gelegenheid moest zo'n vorst al die nieuwe ridders en nog vele gasten daarbij rijke geschenken geven in de vorm van zilver, goud, paarden en kleren; en daarbij moesten toernooien en dansfeesten worden georganiseerd.

Vijfduizend ridders of meer
Aten daar het brood van de vorst.
Daar was toernooi, veel dans,
En menig ander ridderlijk spel.
Daar was de rijke hertogin
En haar lieftallige dochter
En vele andere edele vrouwen:
Die gaven ons daar fiere moed[71].

Zo'n ridderpromotie was voor de heer van al die ridders dus een kostbare aangelegenheid. Voor de nieuwe ridders zelf daarentegen bracht het geen noemenswaardige kosten met zich mee, en daarom is het niet goed in te zien dat sinds de veertiende eeuw de ridderpromotie zou zijn nagelaten uit geldgebrek van de kant van de ridderschap, zoals men veelal in de handboeken leest. Hoogstens kan men aannemen dat het voor de vorsten wel wat te duur werd om telkens zo'n groot feest te geven als er weer enige van hun schildknapen volwassen waren geworden, en dat zij daarom liever overgingen tot ridderpromoties op het slagveld, zonder veel kosten. Voor of na een slag werden inderdaad vele schildknapen ridder gemaakt, hetgeen ons in de historische kronieken soms omstandig wordt medegedeeld, met alle namen erbij. Een voorbeeld daarvan geeft het lange epos van de Brabander Jan van Heelu over de slag bij Woeringen van 1288, waarin Gelre en Brabant tegen elkaar vochten over het bezit van het hertogdom Limburg[72]. Vlak voordat de strijd begon, lieten zich aan beide kanten vele mannen ridder maken, waarschijnlijk opdat zij na afloop vollediger in de eer van de overwinning zouden delen. Hetzelfde gebeurde aan de Vlaamse kant vlak voor de Gulden Sporenslag bij Kortrijk in 1302[73].

De ridderpromotie behoefde dus op zichzelf niet duur te zijn,

25. Zeeslag van Johannieters tegen Turken.
In 1480 werd de stad Rhodos, destijds hoofdkwartier van de Orde der Johannieters, door een Turkse vloot belegerd, maar niet ingenomen. Turkse galeien met halve maan-vlaggen vechten hier tegen zeilschepen van de Johannieters met een kruis in hun vlaggen.
Houtsnede uit Guillelmus Caoursin, *Obsidionis Rhodie urbis descriptio* (Ulm 1496), aanwezig in de Royal Malta Library te Valletta, Malta.

maar men moest er wel voor vechten. En dit was nu juist iets wat een groot deel van de ridderschap in de veertiende en vijftiende eeuw nog maar zelden deed: dat deel namelijk dat actief was in de bestuursambten. Onder hen waren dikwijls leden van zeer rijke families, die zich financieel wel een ridderpromotie hadden kunnen permitteren als het van geld had afgehangen. Maar zij bleven knapen omdat ze geen moedige daden op het slagveld hadden verricht, en waarschijnlijk rouwden ze daar niet om. Het oude idealisme was immers bekoeld en er was sinds de veertiende eeuw een veel nuchterder geest over de ridderschap vaardig geworden, gepaard aan het gevoel van maatschappelijk gearriveerd te zijn. Het bezingen van de oude heldenidealen kon nu aan de hofpoëten en -kroniekschrijvers worden overgelaten, die dit met veel pathos en bombast van woorden deden. Maar waarom zou een gezeten lid van de ridderschap, die als knape toch evengoed meetelde als de ridders, zich zinloos in allerlei avonturen gaan storten voor heldenroem? Hij had betere dingen te doen.
Bovendien was het meest inspirerende oorlogsdoel van vroeger weggevallen: de kruistocht naar het Heilige Land. De kruisvaarders hadden in 1291 hun laatste sterkte Akkon moeten ontruimen, en de geestelijke ridderorden zochten elders een werkterrein. De Tempeliers werden alras door de Franse koning opgeheven; de Johannieters vestigden zich op Rhodos en bevochten van daar uit met hun galeien de mohammedaanse zeerovers op de Middellandse Zee; en de Duitse Orde richtte zich op de onderwerping en bekering van de Slavische volken in Oost-Pruisen. De kruistochten hadden niet veel blijvend resultaat gehad en het oorspronkelijk enthousiasme had plaatsgemaakt voor een grondige desillusie. Daaraan werd niets veranderd door bij voorbeeld een Philips de Goede, die op een groot feest in Rijssel in 1454 een plechtige kruistochtgelofte deed, de zogenaamde 'Voeu du faisan'; een gelofte die hij niet heeft gehouden.
Veel van de hoffeesten en toernooien uit de late middeleeuwen en veel van het ceremonieel en de etikette daarbij zijn misschien te verklaren als een compensatie voor verdrongen gevoelens van onbehagen. De ridderidealen spookten nog door de hoofden, maar ze hadden geen maatschappelijke functie meer en werden daarom alleen kunstmatig in stand gehouden. Toernooien hadden oorspronkelijk gediend als echte oefeningen voor de veldslag, die zo natuurgetrouw

26. Grootmeester en Raad van de Johannieter Orde ontvangen een Turks gezant. De Johannieters dragen het achtpuntige kruis van de Orde op hun gewaden; de Turk is herkenbaar aan kromzwaard en tulband. Naast hem met betogend opgeheven arm een tolk.
Houtsnede uit Guillelmus Caoursin, *Obsidionis Rhodie urbis descriptio.*

mogelijk moest worden nagedaan. Daarom trok men massaal tegen elkaar op en mochten er ook krijgslisten worden gebruikt[74]. Maar de latere ridderschap zocht vooral de eigen roem en de bewondering der dames, in een tijd dat de echte veldslagen alleen maar op nederlagen voor de ruiterij uitliepen. Oorspronkelijk was het toernooi een gevaarlijk spel geweest, waarbij geregeld mensen sneuvelden en dat daarom door de kerk werd verboden. Maar in de late middeleeuwen was het zo gereglementeerd dat het niet meer gevaarlijk was en alleen nog maar een onschuldige vorm van sport[75]. Zonder levensgevaar kon men zich toch een held wanen.

Als we letten op die kant van het laat-middeleeuwse ridderwezen, vertoont dit maar een treurig beeld van opgeschroefde kunstmatigheid en innerlijk verval. Maar de ridderschap had een heel andere functie gekregen, sinds ze als sociale klasse na het toetreden van de adel de bovenlaag van de maatschappij was gaan vormen. Het vechten kon meer en meer worden overgelaten aan huursoldaten, die in deze tijd meestal niet meer behoorden tot de ridderschap; anders dan in de tijd van Wolfram von Eschenbach's Willehalm (zie blz. 38). Want tot de ridderschap behoren was nu niet meer een kwestie van beroep zoals in de twaalfde eeuw, maar van sociale status, terwijl vechten als huursoldaat wel een beroepsbezigheid was. Maar er waren nieuwe beroepen gekomen voor de leden van de ridderschap: bestuurs- en rechtersambten, functies in de raadscolleges van hun vorsten en in de statenvergaderingen van hun gewest. Doordat ze die functies, dikwijls in samenwerking met de steden, uitoefenden, bepaalden ze voor een groot deel het regeringsbeleid en daarmee het lot van hun land. Een bijkomstigheid en eigenlijk een vorm van verstarring was het daarnaast, dat langzamerhand de hele ridderschap, dus ministerialen, vrijen en edelen, beschouwd ging worden als een nieuwe adel. Maar dat was in Nederland pas in de zestiende of zeventiende eeuw het geval, en dan zijn we niet meer in de middeleeuwen.

Literatuur

BLOCH MARC, *La société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes* (Paris 1949) [copyright 1940]

BUMKE J., *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert* (Heidelberg 1964)

DESPY G., Sur la noblesse dans les principautés belges au moyen age, *Revue belge de philologie et d'histoire* 41 (1963) 471–86 [overzicht van recente literatuur]

ERDMANN C., *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Stuttgart 1955²)

FRAPPIER J., Vues sur les conceptions courtoises dans les littératures d'Oc et d'Oil au XIIe siècle, *Cahiers de Civilisation Médiévale* 2 (1959) 135–56

LOT-BORODINE MYRRHA, *De l'amour profane à l'amour sacré. Etudes de psychologie sentimentale au moyen age* (Paris 1961)

PAINTER S., *French chivalry: chivalric ideas and practices in medieval France* (Ithaca N.Y. 1957²)

RITTER J. P., *Ministérialité et chevalerie; dignité humaine et liberté dans le droit médiéval* (Lausanne 1955) [diss. Lausanne]
Rittertum, Schweizerische Dokumente, onder redactie van H. DÜRST (Schloss Lenzburg 1964²)

VERBRUGGEN J. F., *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)* (Brussel 1954)

WAAS A., *Geschichte der Kreuzzüge*, 2 dln (Freiburg 1956)

WINTER JOHANNA M. VAN, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962) [diss. Utrecht]

Toelichting bij de foto's

1. Gekleurde pentekening uit Petrus de Ebulo, Liber ad honorem Augusti, Carmen de bello Siculo; begin 13e eeuw, Italiaans; Burgerbibliothek Codex 120 fol. 123, Bern.
Afgebeeld is het beleg van Capua, een episode uit de Zuiditaliaanse oorlogen van keizer Hendrik VI ter verovering van het Normandische rijk van Napels en Sicilië; hiervan was hij via zijn echtgenote Constance de erfgenaam. Petrus van Ebuli stond in zijn beschrijving aan de kant van de keizerlijke partij, tegenover de partij van Tancred van Lecce, leider van de inheemse adellijke oppositie.
De twee groepen van ruiters bovenaan zijn aangeduid als tancridini en imperiales, dus aanhangers van Tancred tegenover aanhangers van de keizer. Ze dragen het schubbenhemd en de spitse helm uit de 12e eeuw. De ruiters onderaan voeren bovendien het langwerpige Normandische schild, dat in die periode algemeen gebruikelijk is. Geheel onderaan worden de lijken weggevoerd om in de rivier te worden gegooid: 'cadavera mortuorum proiciuntur in fluvio'.
2. Miniatuur uit de gedichten van Christine de Pisan, ca 1415, Frans; British Museum Harley ms 4431 fol. 112, London.
3. Bladzijde uit Enguerrand de Monstrelet, Croniques; begin 16e eeuw, Vlaams; Universiteitsbibliotheek codex Voss G.G.F2 fol. 237, Leiden. De belegerde stad is Cravant (Auxerrois) aan de rivier de Yonne.
4. Miniatuur uit Les grandes chroniques de France; laatste kwart 14e eeuw, Frans; Österreichische National-Bibliothek Codex 2564 fol. 413, Wien.
5. Miniatuur van Loyset Liédet uit Jean Froissart, Chroniques; tweede helft 15e eeuw, Vlaams (Brugge); Bibliothèque Nationale ms français 2644, Paris.
6. Gekleurde pentekening uit Diebold Schilling, Private Berner Chronik (gemaakt voor Rudolf von Erlach in Spiez); 1484, Zwitsers; Burgerbibliothek ms h.h. 1. 16 blz. 526, Bern.
7. Miniatuur uit Les grandes chroniques de France; ca 1398, Frans; British Museum ms Royal 20 C VII, London.
8. Miniatuur uit Les grandes chroniques de France; ca 1398, Frans; British Museum ms Royal 20 C VII, London.
9. Fresco van Simone Martini, ca 1320—1330; benedenkerk van Sint Franciscus, Sint Maartenskapel, Assisi.
10. Miniatuur uit een Lancelot-handschrift, 15e eeuw, Frans; Bibliothèque Nationale ms français 99 fol. 561, Paris.
Links boven: Galahad wordt door zwaardomgording tot ridder gemaakt. Rechts boven: door een zwaard uit een drijvende steen te trekken bewijst Galahad, dat hij de reinste van alle ridders is en daardoor voorbestemd om de heilige Graal te veroveren. Beneden: een toernooi.
11. Miniatuur van Jean de Tavernier uit David Aubert, Cronicques et conquestes de Charlemaine boekdeel 2; 1460, Vlaams (Oudenaarde); Koninklijke Bibliotheek ms 9067 fol. 103v, Brussel.
Boven deze miniatuur staat als opschrift: 'Comment le noble empereur fist chevaliers les quatre enfans de Dourdonne et comment

Regnault tua Bertoulet dont la guerre commença'.
De riddermaking gebeurt hier niet meer door omgording, maar door een slag met het zwaard. Verder ziet men op de voorgrond hoe de oudste van de vier Heemskinderen, Reinout van Montelbaen, het hoofd doorklieft van Bertoulet, een neef van Karel de Grote. Links rijden de vier broers op het ros Beijaard de poort uit.

12. Bronzen reliëf op de reliekschrijn van Sint Oda en Sint Joris, 13e eeuw, Maasvallei; Domstiftskerk, Amay (bij Luik).
13. Houtsnijwerk van een koorstoel uit de kerk van Wassenberg, ca 1300, Rijnland; Schnütgen-Museum, Köln.
14. Beeldhouwwerk, 13e eeuw, aan de binnenzijde van het westportaal van de kathedraal te Reims.
Volgens Emile Male, L'art religieux du XIIIe siècle en France (Paris 1958[9]) 156 stelt dit beeldhouwwerk de hogepriester Melchisedek voor, die brood en wijn aanbiedt aan Abraham en hem zegent (Genesis 14 : 18—20). Alleen verklaart Male niet de betekenis van de Romeinse soldaat rechts, en evenmin de plaats van deze beeldengroep in het geheel van de westwand te Reims. Vlak boven deze drie beelden staan namelijk drie andere in soortgelijke omlijstingen, die Johannes de Doper, Abraham en Melchisedek voorstellen in de tijdloze gewaden die voor dergelijke personages gebruikelijk waren. Het is niet goed te begrijpen waarom de beeldhouwer vlak daaronder dezelfde personen zou hebben afgebeeld in de realistisch uitgevoerde kledij van de 13e eeuw.
Een suggestie van mijn kant is deze, dat de middeleeuwse krijgsman de christelijke ridder voorstelt, die gesterkt door de genademiddelen van de kerk wel zijn leven maar niet zijn ziel kan verliezen, terwijl de Romeinse soldaat als heiden deze redding van zijn ziel moet missen.
15. Zandstenen grafmonument, ca 1377—8, in de Leonhardskirche, Basel.
16. Miniatuur uit Guillaume Adam, Avis pour faire le passage d'outremer; na 1455, Vlaams (Rijssel); Koninklijke Bibliotheek ms 9095 fol. 9, Brussel.
17. Miniatuur uit de Chronique de Jérusalem; 1462—7, Brussel (werkplaats van Dreux Jean); Österreichische National-Bibliothek Codex 2533 fol. 7, Wien.
18. Wandtapijt uit Atrecht, 15e eeuw; Musée de Cluny, Paris (foto Giraudon).
19. Miniatuur uit een Frans handschrift, 14e eeuw; Bibliothèque Nationale ms français 2186 fol. 10v, Paris.
20. Ivoren deksel van een kistje met voorstellingen uit oude liederen, 14e eeuw, Frans; Victoria and Albert Museum, London.
21. Miniatuur uit Le livre du Roi Modus et de la Reine Racio, qui parle des deduis et de pestilence; ca 1410—20, Noordfrans; Österreichische National-Bibliothek Codex 2573 fol. 140v, Wien.
De ridders van koning Modus en koningin Racio zijn Actrempance (Zelfbeheersing), Pacience (Geduld) en Humilité (Nederigheid), tegenover de ridders van Orgueil: Vaine Gloire (IJdele Roem), Jeunesce (Jeugdige Onbezonnenheid) en Oultraige (Belediging). Koning Modus en koningin Racio kijken met hun hofhouding toe uit de Cité d'Esperance (de Stad der Hoop). Hier zijn maar twee van de drie strijdende ridderparen afgebeeld.
22. Miniatuur uit een Lancelot-handschrift, eind 13e eeuw, Frans; Pierpont Morgan Library ms 805 fol. 158, New York.

Lancelot, de minnaar van koningin Guenièvre, is op weg om zijn geliefde uit een vijandig kasteel te bevrijden en verdraagt daarbij uit liefde voor haar de schande, dat hij zich door een dwerg laat rijden in een kar voor misdadigers.

23 Miniatuur uit een Lancelot-handschrift, eind 13e eeuw, Frans; Pierpont Morgan Library ms 805 fol. 166, New York.
Om Guenièvre te kunnen bereiken moet Lancelot kruipen over een brug ter breedte van een zwaard, die bewaakt wordt door leeuwen.

24. Wandtapijt, eind 15e eeuw, Frans; Musée des Tapisseries, Angers.
Het opschrift luidt:
Au grant siege de Troie Diomedes requit
a terre l'abatiz tant qu'il en est memoire.
Avec mon armee tant d'honneur ay acquit
que entre les princes suis en bruyt triumfatoire.

25. Miniatuur uit Le livre de chevalier errant; 1394, Frans (Parijs); Bibliothèque Nationale ms français 12559 fol. 125, Paris.

26. Miniatuur van Dreux Jean uit Composition de la sainte écriture; 1462, Brussel; Koninklijke Bibliotheek ms 9017 fol. 240, Brussel.
De ridders vechten dicht op elkaar zoals in een echte veldslag, maar met afgestompte lansen.

27. Houtsnijwerk aan een misericorde (onderkant van een koorstoel), eind 14e eeuw, Worcester Cathedral.

28. Miniatuur uit het Manessische Liederhandschrift, begin 14e eeuw, Zwitsers; Universitäts-Bibliothek Codex Pal. Germ. 848 fol. 52, Heidelberg.

29. Pentekening door Emanuel Büchel, ca 1750, naar het grafmonument van Johann zu Rhein von Hesingen († 1307) in het koor van de Johannieter-kapel te Basel (afgebroken in 1775); Staatsarchiv Bildersammlung Falk. E. 113, Basel.

30. Fragment van een wandtapijt, tweede kwart 15e eeuw, Vlaams; Victoria and Albert Museum, London.

31. Miniatuur van Pol van Limbourg in Les très riches heures du Duc de Berry: de maand januari; ca 1410—16; Musée Condé, Chantilly (foto Giraudon).

Noten

1 *Revue historique du droit français et étranger* (1928) 46 e.v.
2 F. L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité?* (Bruxelles 1957[3]) 52.
3 Ganshof 49.
4 Ganshof 112.
5 Complainte sur la bataille de Poitiers [ed. Ch. de Beaurepaire], *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 3e série 2 (1851) 257—63.
6 Zie C. ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (Stuttgart 1955[2] [ongewijzigde herdruk] 228 e.v. en J. P. RITTER, *Ministérialité et chevalerie*... (Lausanne 1955) [diss. Lausanne] 142 e.v.
7 BONIZO, *Liber de vita christiana* [ed. E. Perels] (Berlin 1930) 248—9.
8 Hierop legt vooral Ritter 142—4 de nadruk.
9 Zie L. GAUTIER, *La chevalerie* (Paris 1884) 285.
10 Zie hierover J. F. VERBRUGGEN, *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen* (Brussel 1954) 216—40.
11 Verbruggen 223.
12 ALANUS DE INSULIS, Summa de arte praedicatoria [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina tomus* 210 (Paris 1855) kol 186.
13 Zie de ontleding hiervan bij J. BUMKE, *Studien zum Ritterbegriff*... (Heidelberg 1964) 43—5.
14 Zie W. ERBEN, Schwertleite und Ritterschlag, *Zeitschrift für historische Waffenkunde* 8 (1919); F. PIETZNER, *Schwertleite und Ritterschlag* (Bottrop 1934) [diss. Heidelberg]; Bumke 101—11. Hierin wordt een heel ander beeld gegeven dan bij Erben en Pietzner; met name wijst Bumke er op, dat de Schwertleite uitsluitend bij de adel en niet bij gewone ridders plaatsvond.
15 Zie voor dit en het volgende Erdmann.
16 Erdmann 337—8.
17 Erdmann 56—7.
18 Erdmann 326—35.
19 Erdmann 330.
20 SANCTUS ODO ABBAS CLUNIACENSIS, De Vita sançti Geraldi Auriliacensis comitis libri quattuor [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina* tomus 133 (Paris 1881) kol 639 e.v. Zie hierover Erdmann 78; Ritter 131; en W. BRAUN, *Studien zum Ruodlieb* (Berlin 1962) 35—8.
21 Zie Braun 38—41 over Hrosvitha, en 41 e.v. over Ruodlieb.
22 In het Latijn aangehaald door J. PETERSEN, *Das Rittertum in der Darstellung des Johannes Rothe* (Strassburg 1909) 161 noot 1.
23 Namelijk in het Pontificale van Willem Duranti bisschop van Mende († 1296): zie A. FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter* 2 (Freiburg im Breisgau 1909) 294.
24 Herimanni liber de restauratione Sancti Martini Tornacensis [ed. G. Waitz], *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio* 14 (Hannover 1883) 284.
25 *Gisleberti Chronicon Hanoniense* [ed. L. Vanderkindere], (Brussel 1904) 95.
26 Chronicon Hanoniense 156—7.
27 Bij voorbeeld Annales Marbacenses [ed. G. H. Pertz], *Monumenta*

Germaniae Historica, Scriptores in folio 17 (Hannover 1861) 162, en Chronica regia Coloniensis [ed. G. Waitz], *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in usum scholarum* (Hannover 1880) 133.

28 PETRUS SARNENSIS, Historia Albigensium [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina* tomus 213 (Paris 1855) kol 663.

29 Beschrijving van abt Ingulf van Croyland († 1109), weergegeven door Franz 2 291.

30 JOANNES SARESBERIENSIS, *Policraticus* [ed. C. C. I. Webb], 2 (Oxford 1909) 16.

31 Policraticus 2 21.

32 Policraticus 2 25.

33 PETRUS BLESENSIS, Epistolae [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina* tomus 207 (Paris 1855) kol 294.

34 Policraticus 2 23.

35 ULRICH VON LIECHTENSTEIN, *Frauendienst* [hrsgn von R. Bechstein], (Leipzig 1888) 15—6. Zie over het ontbreken van officiële ridderpromoties bij ministerialen vóór de 13e eeuw ook Bumke 104 e.v.

36 HELINANDUS FRIGIDI MONTIS, De bono regimine principis [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina* tomus 212 (Paris 1855) kol 743—4.

37 JOHANNES DE BEKA, *Chronica* [ed. A. Buchelius], De episcopis Ultraiectinis (Ultraiecti 1643) 1—121.

38 Chronica 77. Zie over de historische onjuistheid van dit verhaal ook K. H. ROTH VON SCHRECKENSTEIN, Das angebliche Ceremonial bei der Ritterweihe des Königs Wilhelm 1247, *Forschungen zur deutschen Geschichte* 22 (Göttingen 1882) 233 e.v.

39 PHILIPPUS DE LEYDEN, De cura reipublicae et sorte principantis [uitgegeven door R. Fruin en P. C. Molhuijsen], *Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen* 2e R 1 ('s-Gravenhage 1900).

40 Philippus de Leyden 264—7.

41 Zo wordt het gesteld door A. WAAS, *Geschichte der Kreuzzüge* 2 (Freiburg 1956) 58: 'So lässt sich mit vollem Recht sagen, dass der Ruf zum Kreuzzug das Rittertum geschaffen hat'.

42 Zeer uitvoerig hierover Erdmann, hoofdstuk VIII: Für und wider den Krieg der Kirche, 212—49.

43 BONIZO EPISCOPUS SUTRINUS, Liber ad amicum [ed. E. Dümmler], *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite* 1 (Hannover 1891) 568—620.

44 Bonizo 618.

45 Zie daarover Erdmann 249 en 309.

46 Waas 1 67—71.

47 Erdmann 306 e.v.

48 Waas 1 6 e.v.

49 Een ontleding daarvan bij Waas 1 71 noot 241.

50 S. BERNARDUS ABBAS CLARAE-VALLENSIS, De laude novae militiae; ad milites Templi liber [ed. J. P. Migne], *Patrologia Latina* tomus 182 (Paris 1854) kol 921—39.

51 Aangehaald in het Frans met Duitse vertaling ernaast in F. W. WENTZLAFF-EGGEBERT, *Kreuzzugsdichtung des Mittelalters* (Berlin 1960) 157—8.

52 Hiervan bestaat een vertaling in modern Frans door J. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes, Le Chevalier de la Charrette (Lancelot)* (Paris 1962).

53 ANDREAS CAPELLANUS, *De Amore libri tres* [ed. E. Trojel], (München 1964[2]) 188.

[54] CH. OULMONT, *Les débats du clerc et du chevalier dans la littérature poétique du Moyen-Age* (Paris 1911).
[55] De Amore 280.
[56] De Amore 310.
[57] Zie NELLY MONTIJN-DE FOUW, *Sagen van koning Arthur en de ridders der Tafelronde* (Zutphen z.j.[2]) 350 e.v. (Erec en Enide) en 125 e.v. (Iwein de Leeuwenridder).
[58] Er bestaan over de diepere zin van dit verhaal meer en genuanceerder opvattingen dan hier konden worden weergegeven. Een korte samenvatting daarvan vindt men in de Introduction van Mario Roques bij zijn uitgave van Erec et Enide, *Les Romans de Chrétien de Troyes* 1 (Paris 1952) XXII-XXIII.
[59] Zie bij voorbeeld J. HUIZINGA, Herfsttij der Middeleeuwen, *Verzamelde Werken* 3 (Haarlem 1949) 290 e.v.
[60] Huizinga 82.
[61] *Ferguut* [uitgegeven door A. C. Bouman], (Zwolle 1962).
[62] Ferguut 58, verzen 902—903: „In uwen hals sal hi u slaen / Ende gorden u tswert met sinen handen."
In de Oudfranse *Fergus, Roman von Guillaume le Clerc,* [herausgegeben von E. Martin], (Halle 1872) 32, verzen 16—21, staat:

„Devant le millor roi del mont
Esteres chevaliers demain.
Car il meismes de sa main
Vos caindra al les vostre espee:
Et si vos donra l'acolee,
Si com costume est el pais."

[63] Het is zelfs waarschijnlijk dat de Fergus berust op een aanwijsbaar geval van maatschappelijke stijging en dat Ferguut en zijn ouders historische personen zijn geweest in Schotland in de eerste helft van de twaalfde eeuw; zij zouden tevens de voorouders zijn geweest van Alan of Galloway, de Schotse baron die in de dertiende eeuw vermoedelijk de opdracht tot deze roman heeft gegeven. Zie daarover M. DOMINICA LEGGE, Sur la genèse du Roman de Fergus, *Mélanges de linguistique romane et de philologie médiévale offerts à M. Maurice Delbouille* 2 (Gembloux 1964) 399—408.
[64] Zie MYRRHA LOT-BORODINE, *De l'amour profane à l'amour sacré* (Paris 1961) 50 e.v.: Tristan et Lancelot.
[65] WOLFRAM VON ESCHENBACH, *Parzival* [uitgegeven en in modern Duits naverteld door G. Weber], (Darmstadt 1963).
[66] Zie over de onderlinge rangorde van de verschillende hoofse deugden bij de Provençaalse troubadour Marcabru en bij Chrétien de Troyes: R. ROHR, Zur Skala der ritterlichen Tugenden in der altprovenzalischen und altfranzösischen höfischen Dichtung, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 78 (1962) 292—325. Vergelijk ook D. ROCHER, Tradition latine et morale chevaleresque, *Etudes Germaniques* 19 (1964) 127—141.
[67] Toen ik mijn boek voor *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* schreef, ging ik er nog van uit dat er pas van een werkelijke ridderschap sprake kon zijn, nadat de adel daarvan deel was gaan uitmaken (begin dertiende eeuw). De milites die in de historische bronnen van vòòr die tijd voorkomen, beschouwde ik dan ook niet als ridders, maar als krijgslieden zonder meer; want ik meende dat zij zich pas samen met de adel tot een ridderschap konden ontwikkelen. In de Duitse vakliteratuur was tot dan toe zozeer de nadruk gelegd op de gelijkheid

van ridderschap en adel (met de ministerialiteit als een element dat er pas later bijkwam), dat ik niet had vermoed dat er ook een ridderschap zou kunnen zijn geweest waarvan de adel geen deel uitmaakte. Pas het boek van Bumke heeft mij de ogen geopend voor het feit, dat de milites reeds in de 12e eeuw de status van echte ridders bereikten, die hen uithief boven de rang van gewone krijgslieden, maar dat zij toch nog ondergeschikt bleven aan de adel. Uit deze nieuwe visie heb ik de gevolgtrekkingen gemaakt die in dit boekje zijn uiteengezet, namelijk ten eerste dat er al in de 12e eeuw een echte ridderschap is ontstaan, en ten tweede dat deze oorspronkelijk geheel uit niet-edelen bestond en dat de adel zich daarbij pas later heeft aangesloten.

68 J. HABETS, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn* 1 ('s-Gravenhage 1889) 403—5.

69 Zie bij voorbeeld de 15e-eeuwse gevallen van Koen van Foreest en Lense van Enghuizen, beide behandeld in Van Winter 76.

70 Zie bij voorbeeld het proces in 1461 over een door Casijn van Oldenbarneveld geleend en niet teruggegeven pantser, in Van Winter 306.

71 Ulrich von Liechtenstein 16.

72 JAN VAN HEELU, *Rymkronyk betreffende den slag van Woeringen,* [uitgegeven door J. F. Willems], (Brussel 1836) 176 en 312 e.v.

73 J. F. VERBRUGGEN, *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen* (Brussel 1954) 314.

74 Verbruggen 90, 95—6.

75 J. PETERSEN 165—70; en RENÉ D'ANJOU, *Traité de la forme et devis d'un tournoi* [ed. E. Pognon], (Paris 1946).

Register

Inhoud

Wees eerlijk!

Had u zich een goede voorstelling gevormd van een ridder? Waarschijnlijk niet! Vermoedelijk heeft u, na dit boekje gelezen te hebben, wel iets aan uw inzichten moeten wijzigen, zoals zo vaak voorkomt bij historische onderwerpen.
Dit merken de leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis ook regelmatig: vaak ontdekken zij, als zij aan een onderzoek meewerken, opeens geheel onverwachte, onthullende feiten, die een volkomen nieuw licht op het object werpen.
Iets dergelijks doet zich bij voorbeeld regelmatig voor tijdens de archeologische werkkampen die de N.J.B.G. jaarlijks houdt — en waarbij prehistorische of middeleeuwse objecten onderzocht worden.
Andere onderzoekingen zijn gebaseerd op werk in de archieven, of op literatuurstudie (waarbij de Bond het haar leden gemakkelijk maakt, door een welvoorziene bibliotheek beschikbaar te stellen).
Publikaties, geschreven door vakhistorici of N.J.B.G.-leden, verschijnen in het tweemaandelijkse orgaan van de Bond, Fibula.
In Fibula kan men ook verslagen en mededelingen lezen over nog andere activiteiten, zoals de binnen- en buitenlandse studiereizen, lezingen, excursies, filmavonden enz.
Belangrijk voor vele leden is ook de mogelijkheid, die de N.J.B.G.-lidmaatschapskaart verschaft tot gratis of gereduceerde toegang in tal van Nederlandse musea.
Alle jongeren tussen 12 en 23 jaar kunnen lid worden van deze Bond, die neutraal is op godsdienstig en politiek gebied.
Indien u meer wilt weten over het lidmaatschap, of het werk van de N.J.B.G. wilt steunen als donateur (waaraan vele voordelen zijn verbonden), is het Hoofdbestuur gaarne bereid u nadere inlichtingen te verstrekken. Een briefkaart aan N.J.B.G., postbus 5116 te Amsterdam is voldoende.

Fibulareeks

11

Over de middeleeuwse ridder is reeds veel geschreven en geromantiseerd, zonder dat ooit een helder, betrouwbaar beeld ontstond.
De schrijfster van dit boek, Jkvr. Dr J. M. van Winter, verbonden aan het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht, komt de verdienste toe op grond van recente onderzoekingen, de ridderschap en al wat daarmee samenhangt op een nieuwe en bevattelijke wijze te hebben belicht. Hierdoor is zij erin geslaagd de ridder met al zijn hoge idealen, maar evenzeer met zijn tekortkomingen, duidelijk - als ware hij levend - de lezer voor ogen te brengen. Onder de nieuwe theorieën welke zich bij dit onderwerp hebben ontwikkeld, neemt die over de opkomst van de ridderschap als sociale klasse een belangrijke plaats in.

De Fibulareeks, die verschijnt onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis, richt zich in de eerste plaats tot jonge mensen. Zij wil de belangstelling voor en het onderzoek van de geschiedenis stimuleren door prettig leesbare boekjes.
De onderwerpen van de deeltjes worden uit elk gebied van de geschiedenis gekozen. De opzet en de uitvoering van de boekjes maken de Fibulareeks tot een aantrekkelijke serie, ook voor de oudere amateur-historicus en ieder die plezier aan de geschiedenis wil beleven.
De naam Fibula - mantelspeld - deelt deze reeks met het orgaan van de N.J.B.G.: voor beide is de Fibula een symbool van historische continuïteit en verbondenheid die zij ieder op eigen wijze tot uitdrukking brengen.

Uitgeversmaatschappij C. A. J. van Dishoeck • Bussum